

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Częstkowa dokumentacja historyczno-odtworzeniowa.

Autor opracowania: Izabela Chlost

Współpraca: Jerzy J.P. Drogomir

Zakres dokumentacji:

Dokumentacja obejmuje odtworzenie właściwego układu nagrobków i stel nagrobnych oraz projekt uzupełnienia stel i opracowanie wzorów brakujących tablic nagrobnych.

Literatura i źródła:

1. R. Broch, H. Hauptmann. *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów*, przekład filolog. H. Sznytka, wstęp i opracowanie J. Drogomir, Tarnów 1995.
2. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.
3. Zespół akt WUOnGW w: Archiwum Państwowym w Krakowie, sygn.: GW 41, GW 61, GW 62, GW 88 i inne.
4. Teka *Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA* i in. w: prywatnym archiwum dokumentów i fotografii Jerzego Drogomira.
5. Prywatne zbiory fotografii Krzysztofa Garduły.
6. Dane z inwentaryzacji szczegółowych i sprawdzających z lat 1984-2009.

Data opracowania: październik 2009 – luty 2010 roku

Spis treści:

- I. Wprowadzenie.
- II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i wprowadzonych zmian.
- III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe i uzupełniające.
- IV. Załączniki.

I. Wprowadzenie.

Cmentarz położony jest w szczytowej partii pasma górskiego, ciągnącego się od strony północno-wschodniej wzdłuż doliny potoku Sękówka. Z cmentarza roztacza się szeroka panorama na dolinę i przeciwległe wzgórza. Pod względem liczby pochowanych, cmentarz Nr 80 jest jednym z największych cmentarzy wojennych w Galicji Zachodniej. Cmentarz miał upamiętniać znaczący w zwycięskiej bitwie gorlickiej epizod wojenny. Jako główny pomnik cmentarza planowano wznieść na szczycie wzgórza potężną kaplicę pamiątkową. Budowniczy zarezerwował pod budowę kaplicy odpowiednie miejsce, stanowiące III, najwyższy taras cmentarza. Całe założenie można zobaczyć na fotografii makiety, zamieszczonej na str. 434 (ilustracja

57), książki wymienionej w poz. 1 Literatura i źródła. W związku z trudnościami wynikającymi z wciąż trwającej wojny, budowę kaplicy odłożono na okres powojenny, przestając na realizacji samego cmentarza, położonego na dwu tarasach. Opis cmentarza oraz fotografię zamieszczono w wymienionym wyżej wydawnictwie na stronach 120-121. Cmentarz Nr 80 powstał z cmentarza prowizorycznego Nr 2 w Okręgu cmentarnym Nr III Gorlice i Grybów (II/3). Cmentarz projektował główny budowniczy cmentarzy w III Okręgu cmentarnym – inżynier-porucznik Hans Mayr. Architektura cmentarza nosi charakterystyczne cechy jego innych realizacji.

W dokumentacji archiwalnej zachowały się m.in. wykazy pochowanych, karty sprostowań i indywidualne, odrys planu z tabelą grobów, szereg rysunków projektowych w różnej formie (np. kopie ozalidowe), w tym plan 1:100. Plan zawiera projekt zieleni i lokalizacji nagrobków na kwaterach z mogiłami oraz inne, mniej istotne dane.

Cenne źródło informacji stanowią fotografie. Najstarsze, wykonane przed zakończeniem wojny oraz międzywojennych potwierdzają, że cmentarz został zbudowany i urządzony zgodnie z zachowanymi planami. Zdjęcia wykonane później pozwalają obserwować stan cmentarza i zachodzące zmiany.

Według oficjalnych danych archiwalnych, na cmentarzu wojennym znajduje się 108 grobów, w tym jeden indywidualny (nr 3) – pusty. W 22 grobach pojedynczych i 85 masowych spoczywa 1206 pochowanych, w tym 468 z armii austro-węgierskiej, 378 z armii pruskiej (niemieckiej) oraz 360 z armii rosyjskiej. W liczbie pochowanych znane są nazwiska 687 żołnierzy. W podanej ilości grobów masowych znajdują się 43 groby rządowe. W liczbie pochowanych, znajduje się trzech znanych żołnierzy armii pruskiej, dopisanych do listy pochowanych na cmentarzu, lecz bez podania numeru grobu.

II. Opis stanu wyjściowego i aktualnego oraz wprowadzonych zmian.

Cmentarz założono w szczytowej partii pasma wzniesień, na południowo-zachodnim skłonie stoku. Założenie składa się z dwu tarasów na rzucie stykających się prostokątów, leżących na wspólnej osi, równoległej do linii nachylenia stoku. Całość ogrodzona jest starannie wykonanym, masywnym murem z nieregularnych ciosów kamiennych w układzie warstwowym, z urywającymi się warstwami. Naroża muru od strony stoku akcentują wysunięte słupy, szersze przy podstawach, tworzące skarpy, potęgujące wrażenie niezwyklej stabilności i mocy. Wrażenie to pogłębiają cztery wysokie pylony wbudowane w linię muru w najniższej partii ogrodzenia. Wewnętrzne pylony flankują otwór wejściowy ze schodami i kutą furką. Między parami pylonów od strony stoku wbudowane są kamienne siedziska, pozwalające odwiedzającym obserwować rozległą panoramę doliny i przeciwnych wzgórz (początkowo planowano ustawić dwie ławy w najniższej partii tarasu II, przy alejce, po obu stronach pergoli). Przed murem czołowym z wejściem na cmentarz, uformowano obszerny taras ziemny, umożliwiający wygodne gromadzenie się przed cmentarzem. Projekt przewidywał wyłożenie prostokątnej części tarasu przed wejściem, na szerokości pylonów, płytami z łamanego kamienia (część utwardzona może aktualnie

znajdować się pod warstwą ziemi porośniętej trawą). Mur ogrodzenia przykryty jest szerokimi, betonowymi płytami. Od strony czołowej, między tarasami, oraz w tylnej części cmentarza, mury biegną poziomo. Odcinki murów bocznych na obu tarasach pokonują spadki terenu uskokowo. Powierzchnie cmentarza na obu tarasach są podniesione w stosunku do terenu na zewnątrz murów i posiadają znacznie mniejsze spadki, wobec czego wszystkie odcinki muru poza odcinkiem tylnym, pracują jako mury oporowe, znoszące naciski gruntu wewnątrz murów. W mur dzielący tarasy, centralnie, wbudowany jest zespół pomnikowy w postaci dwu słupów-pylonów kończących odcinki muru i masywnego kamiennego cokółu na osi założenia, z pilastrem w kształcie bocznych słupów. Między słupy i cokół wbudowane są dwa biegi schodów prowadzących na górny taras. Cokół zwieńczony jest wyniosłym betonowym krzyżem z profilowanymi krawędziami, wykonanym techniką tzw. sztucznego kamienia. Na górnym tarasie, w osi założenia, znajduje się pergola składająca się z 16 filarów i poziomego rusztu imitującego belki (patrz: załącznik 5, fot. 3). Pergola wykonana jest również techniką imitującą kamień naturalny i ma wykończenie kamieniarskie. Na górnym tarasie, na osi założenia, znajduje się kuta, jednoskrzydłowa furtka, w miejscu planowanego szerokiego wejścia na III taras z kaplicą. Wobec zaniechania budowy tarasu i kaplicy, furtka prowadzi na zewnątrz.

Wystroj architektoniczny i urządzenie cmentarza, jak wspomniano we wprowadzeniu, są generalnie zgodne z zachowanymi projektami Mayra. Dodatkowe opisy dotyczące wystroju wnętrza, szczególnie sposobu wykonania chodników i zieleńców oraz uwagi o zieleni, zawierają opisy fotografii (załącznik 5).

Podobnie jak na reprezentacyjnym cmentarzu głównym, Nr 91 w Gorlicach, na cmentarzu Nr 80 nie usypywano kopców mogiłnych, lecz „mogiły poległych na polu chwały zblokowane na dużych trawiastych powierzchniach i ozdobiono żeliwnymi krzyżami...” (cyt. z opisu cmentarza w dziele wymienionym w punkcie 1 *Literatura i źródła*).

Wspomniane krzyże żeliwne, to ustawione na grobach indywidualnych i niewielkich masowych z pochowanymi z armii sprzymierzonych austro-węgierskiej i niemieckiej (pruskiej), nagrobki składające się z betonowych cokołów zwieńczonych krzyżami typu M, z datą 1915 na ramieniu poprzecznym. Na podobnej wielkości grobach z poległymi z armii rosyjskiej, ustawiono znacznie mniejsze betonowe cokółki z krzyżami żeliwnymi typu Ψ. Na wielkich grobach masowych, zblokowanych po dwa (patrz: plan, załącznik 1), ustawiono duże krzyże żeliwne przeznaczone na groby masowe, typu U, N lub Ж, zależnie od armii pochowanych w danych grobach. Krzyże te mają specjalny, duży, ścięty pulpitem w przedniej części cokół. Wszystkie cokółki wykonano i wykończono podobnie, jak krzyż pomnikowy i pergolę. Duże krzyże ustawiono przy parach zblokowanych grobów masowych.

Na dolnym tarasie groby są zblokowane na dwu prostokątnych polach, leżących wzdłuż murów bocznych. W centrum, na osi założenia, znajduje się prostokątny trawnik. Za wejściem ułożony jest u podstawy trawnika utwardzany płytami z łamanego kamienia chodnik, biegnący następnie dwoma ciągami wzdłuż bocznych krawędzi zieleńca i łączący się z poprzecznym odcinkiem chodnika u podnóża schodów na II taras. Chodnik rozdziela wspomniany trawnik od dwu pól grobowych. Na trawniku urządzony był owalny wypukły klomb, a po bokach, wzdłuż chodnika zasadzono po 4 drzewka z każdej strony. Po stronie lewej znajdują się groby z poległymi z armii austro-węgierskiej, po stronie prawej, z wyjątkiem dwu

indywidualnych grobów, z pruskiej. Niwelety obu pól grobowych leżą wyżej, niż chodniki i trawnik. Krawędzie pól od strony chodników uformowane są w skarpy (patrz: plan, załącznik 2 i fotografie archiwalne 3, 4 i 5, załącznik 5). Groby na obu polach tworzą niemal lustrzane układy. Pośrodku każdego pola leżą dwie duże zespolone mogiły masowe, za którymi, pod murami, ustawiono duże krzyże żeliwne na cokółkach. Po stronie austro-węgierskiej był to krzyż typu U, po stronie niemieckiej typu N. Na lewo i prawo od grobów masowych położone są groby oficerskie. Ustawiono na nich nagrobki z krzyżami typu M. Układ grobów oficerskich po obu stronach jest identyczny, lecz po stronie austro-węgierskiej nie wykorzystano grobu nr 3 (jest próżny), natomiast po stronie niemieckiej nie wykorzystano miejsc między grobami nr 16, 19, 20 i 21 a murem ogrodzenia. Kontury wymienionych miejsc są na planie zaznaczone jako groby, lecz nie nadano im numerów (patrz: plan, załącznik 1). Wśród grobów oficerskich po stronie niemieckiej, w grobie nr 15 pochowano oficera armii austro-węgierskiej, a w grobie nr 23 oficera armii rosyjskiej i na jego grobie ustawiono nagrobek z odmiennym cokołem i krzyżem żeliwnym typu Ψ.

Wszystkie nagrobki na tarasie I zwrócone są ku osi cmentarza.

Na II, wyższym tarasie cmentarza, kwatery z grobami tworzą względem osi układy symetryczne, rozgraniczone alejkami. Dwa biegi schodów z tarasu I prowadzą na poziomie II tarasu do systemu alejek obiegających pergolę i leżące po jej bokach dwie kwatery grobów z szerokimi pasami trawników w dolnej części. Alejka za pergolą przechodzi w prostokątny pas tworzący rodzaj placu między pergolą a tylnym murem z furką. Pierwotnie były tam projektowane szerokie schody, a miejsce to miało tworzyć rodzaj centralnego placu przed wejściem na III poziom z kaplicą. Na lewo i prawo od opisanego placu, położone są cztery duże kwatery grobów, po dwie z każdej strony. Rozdziela je wąska alejka poprzeczna (patrz plany, załączniki 1 i 2 oraz fotografie archiwalne 2 i 5, załącznik 5). Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że alejki obiegające pergolę wraz z leżącymi przy niej dwiema kwaterami, teren pod pergolą oraz plac między pergolą a tylnym ogrodzeniem były wyłożone płytami z kamienia łamanego, podobnie jak chodniki na tarasie I. Aktualnie wymienione powierzchnie pokryte są warstwą gleby i porośnięte trawą, lecz fragmenty płyt kamiennych w niektórych miejscach są widoczne wśród traw.

Na kwaterach przylegających do pergoli groby ułożone są parami w dwa rzędy, po 5 z każdej strony. Na każdej z czterech kwater między pergolą a tylnym ogrodzeniem, groby ułożone są parami w dwa rzędy, po 6 z każdej strony. Łącznie na 6 kwaterach znajduje się 68 grobów. Wszystkie groby teoretycznie mają identyczną powierzchnię, odpowiadającą w przybliżeniu grobom indywidualnym na innych cmentarzach. W grobach są pochowane różne ilości poległych (od 1 do 9 osób, średnio ~3 osoby w grobie). Na trzech kwaterach po lewej stronie cmentarza pochowano wyłącznie poległych z armii austro-węgierskiej, na trzech kwaterach po prawej, przeważnie poległych z armii pruskiej (niemieckiej). Wyjątek stanowią groby nr 37 i 38 oraz nr 51 i 52, w których pochowano poległych z armii rosyjskiej oraz grób nr 101, w którym pochowano poległych z armii austro-węgierskiej. Na wszystkich grobach poległych z armii austro-węgierskiej i niemieckiej ustawiono identyczne nagrobki z krzyżami typu M, w wersji z datą 1915 na ramieniu poprzecznym. Na czterech wymienionych wyżej grobach z poległymi z armii rosyjskiej, ustawiono małe prostopadłościennne cokoły z krzyżami typu Ψ, takie jak na grobie oficera rosyjskiego na tarasie I.

Duże groby masowe, w liczbie 16, zlokalizowane są wzdłuż ogrodzeń bocznych, tworząc względem siebie układ symetryczny. Zgrupowane są parami po dwa, połączone ze sobą wzdłuż dłuższych krawędzi (podobnie jak na tarasie I). Między węższymi krawędziami mogił każdej pary ustawiono duży krzyż odpowiedniego typu. Po lewej stronie cmentarza, na najwyższej położonej parze mogił nr 25 i 26 stał krzyż typu Ж. Nieco niżej, na parze mogił 53 i 54, stał również krzyż typu Ж, najprawdopodobniej z uwagi na mogiłę nr 53, w której pochowano 92 poległych z armii rosyjskiej, jakkolwiek w mogile nr 54 spoczywają polegli z armii austro-węgierskiej. Na kolejnych dwu parach mogił, nr 81 i 82 oraz 105 i 106, ustawiono krzyże typu U, przewidziane na groby masowe poległych z armii austro-węgierskiej. Po prawej stronie cmentarza, na najwyższej położonej parze mogił nr 39 i 40 oraz leżącej nieco niżej parze mogił nr 67 i 68, stały krzyże typu Ж. Na kolejnych dwu parach mogił, nr 93 i 94 oraz 107 i 108, ustawiono krzyże typu N, przewidziane na groby masowe poległych z armii pruskiej (niemieckiej).

Wszystkie nagrobki na tarasie II zwrócone są w stronę muru rozdzielającego tarasy (patrz: fotografie 2, 3 i 5, załącznik 5 oraz plan, załącznik 2).

Zieleń na cmentarzu stanowiła integralną część założenia. Do zieleni na przelomie wieku XIX i XX przykładano wielką wagę. Została starannie zaprojektowana i naniesiona na rysunki. Jak wynika z przytoczonego cytatu, kwatery z grobami stanowiły wydzielone powierzchnie, pokryte trawą. Na I, niższym tarasie, planowano na zieleńcu centralnym posadzić dwa szpalery po 4 drzewa. Miały to być wierzby płaczące. W narożach muru, na kwaterach grobów, miały rosnąć niewielkie krzewy (po 3 szt.), nieokreślonego gatunku. Za dużymi nagrobkami z krzyżami typu U i N planowano posadzić łukiem po 2 krzewy jałowców, a przed grobami masowymi, na skarpie, po 2 małe krzewy nieokreślonego gatunku. Na tarasie II, górnym, według opisu zawartego w dziele wym. w punkcie 1 *Literatura i źródła*, pergolę miały oplatać rośliny pnące (istnienie roślin pnących na pergoli potwierdza stara pocztówka). W zewnętrznych narożach trawnika przed grobami na kwaterach obok pergoli planowano posadzić 2 wierzby płaczące. Były to jedyne drzewa na II tarasie. Ponadto niesymetrycznie rozmieszczono w obrębie 6 centralnych kwater kępki nieokreślonych krzewów, oraz kilka krzewów dzikich róż (wierzby i krzewy dzikich róż oraz żywopłoty iglaste naniesiono z planu z projektem cmentarza na plan, załącznik 2).

W fazie projektu, kilku grobów na niektórych kwaterach nie zamierzano wykorzystać, wobec czego w miejsce nagrobków planowano posadzić krzewy. Ostatecznie na II tarasie wykorzystano wszystkie miejsca pod groby i ustawiono na nich nagrobki. Na fotografiach archiwalnych dolnej części cmentarza można zauważyć sadzonki niewielkich krzewów na tarasie I, na skarpach kwater, wzdłuż chodników kuliste krzewinki przypominające bukszpany, a na tarasie II pojedyncze iglaki zasadzone sporadycznie między mogiłami.

Istotny akcent stanowiły szpalery żywopłotów iglastych, biegnących symetrycznie po obu stronach cmentarza na II tarasie. Zasadzone między mogiłami masowymi a murami bocznymi, odbiegały u góry i u dołu na pod kątem prostym na szerokość grobów i wypełniały przerwy między bokami mogił 26 a 27 i 41 po stronie lewej cmentarza oraz bokami mogił 38 i 52 a 39 po stronie prawej (patrz: plan, załącznik 2 i fotografia 5, załącznik 5). Uwaga: Na planie stanowiącym załącznik 1, wyżej opisane żywopłoty narysowano niewłaściwie, przedłużając je na odcinkach między murem

tylnym a rzędami grobów od nr 27 do 32 i od nr 33 do 38, zamiast poprowadzić wzdłuż mogił 25 oraz 39, odpowiednio przy grobach 27 - 41 i 38 - 52.

Wyżej opisany stan wyjściowy cmentarza, z małymi uzupełnieniami i zmianami dotyczącymi pochówków w niewykorzystanych grobach (o czym wspomniano wyżej), dotrwał do momentu konieczności wyposażenia cmentarza w tablice nagrobne. Zwyczaj w fazie projektowania cmentarzy w Okręgach cmentarnych od I do IV, jak wynika z badań przedmiotu, nie uwzględniano dostatecznie tego problemu. Znane są liczne przypadki wyposażenia cmentarzy w nagrobki, na których nie można było umieścić odpowiednich tablic z danymi dot. dużej liczby pochowanych o znanych personaliach. W konsekwencji wymuszało to konieczność zawieszania nawet kilku tablic na jednym krzyżu lub umieszczania specjalnych stel z odpowiednio dużymi tablicami, głównie żeliwnymi. Uwzględniając potrzeby, zaprojektowano trzy typy powszechnie wykorzystywanych stel, różniących się wielkością. Stele te mają oznaczenia literowe *a*, *b* i *c* (patrz: ilustracja 50 na str. 111 książki wymienionej w poz. 2 *Literatura i źródła*). Na cmentarzu nr 80, wobec braku możliwości umieszczenia danych o pochowanych na nagrobkach (w związku z dużą ilością znanych z nazwiska żołnierzy), zastosowano na dużych grobach masowych stele typu *a*, zaś na kwaterach grobów z krzyżami typu *M*, na II, wyższym tarasie, stele typu *b*. Tablice z danymi poległych oficerów pochowanych na tarasie I, umieszczono na małych tablicach mocowanych bezpośrednio na cokołach nagrobków.

Zgodnie z przyjętym zwyczajem w pierwszej kolejności honorowano niemieckich poległych. Znalazło to wyraz szczególnie w Okręgu III, który był w tym czasie licznie odwiedzany przez delegacje oficjalne i rodziny poległych. Cmentarze wojenne specjalnie przygotowywano do corocznych obchodów rocznicowych bitwy gorlickiej, różnych innych uroczystości a także z okazji świąt zmarłych. W innych Okręgach wyróżniające się cmentarze otrzymały jednolity wystrój ze stelami i żeliwnymi tablicami na grobach poległych wszystkich walczących stron. Bardzo mała ilość cmentarzy z tablicami obu typów (żeliwnymi i blaszanymi, emaliowanymi), świadczy, że zakładano jednolite traktowanie wszystkich poległych, zgodnie z przyjętą doktryną. Na reprezentacyjnych, dużych cmentarzach nie stosowano różnych tablic nagrobnych. Brak kompletu tablic nagrobnych na części cmentarzy w okolicach Gorlic, należy wiązać z dużym zapotrzebowaniem na nie, znacznymi kosztami i innymi trudnościami uniemożliwiającymi zakończenie prac do momentu zakończenia wojny. Doraźnie próbowano na niektórych cmentarzach w III Okręgu stosować zastępcze tablice malowane, o czym świadczą zachowane fotografie archiwalne. Fakt wyposażenia cmentarza Nr 80 w tablice uwzględniające jedynie poległych z armii pruskiej należy traktować jedynie jako zakończenie pierwszego etapu prac.

Stele typu *a* (duże), na tarasie I ustawiono wzdłuż mogił masowych. Na tarasie II stele były ustawione poprzecznie do mogił.

Stele typu *b* (średnie), ustawione były pomiędzy nagrobkami z krzyżami *M* i *Ψ*, zależnie od potrzeb. Miejsca ustawienia stel obu typów naniesiono na plan (załącznik 2), oznaczając odmiennie stele istniejące i projektowane. Po prawej stronie cmentarza, stele istniejące dotyczą grobów poległych z armii niemieckiej, natomiast 4 szt. stel typu *a* i 3 szt. stel typu *b* są projektowane i dotyczą grobów poległych z armii rosyjskiej i austro-węgierskiej. W pozostałej, lewej części cmentarza, są to stele projektowane.

Zmiany na cmentarzu miały charakter ciągły, wynikający głównie z braku należytej lub niewłaściwej opieki, związanej z brakiem wiedzy o cmentarzu i pomijaniem dostępnych danych oraz ignorowaniem oryginalnej sytuacji nagrobków.

Badania wskazują, że w latach 60. ub. stulecia na cmentarzu najprawdopodobniej był jeszcze zachowany właściwy układ nagrobków, jakkolwiek część krzyży żeliwnych uległa już uszkodzeniom, a cmentarz był mocno zarośnięty samosiejkami. Znaczące zmiany nastąpiły w trakcie podjętych remontów zabezpieczających, najprawdopodobniej w następnym 10-leciu. Świadczą o tym materiały z inwentaryzacji z I połowy lat 80. ub. wieku, z których wynika, że na cmentarzu brakowało trzech kompletnych nagrobków z wielkimi krzyżami na dużych grobach masowych, a pozostałe, z dwoma zachowanymi krzyżami typu Ж przestawiono pod boczne mury ogrodzenia, podobnie jak 12 stel typu a (dużych), na grobach 93 i 94 oraz 107 i 108. Dokonując tych zmian najwidoczniej sugerowano się sposobem ustawienia nagrobków i stel na I tarasie. Przemieszczone lub przewrócone były również stele typu a, pochodzące z grobów nr 18 i 24 na tarasie I. W tym czasie na tarasie II część stel typu b, (średnich), była przemieszczona lub przewrócona oraz brakowało 6 nagrobków z krzyżami typu M, a kilka krzyży tego typu było złamanych. Na dolnym tarasie wszystkie nagrobki na grobach oficerskich stały na właściwych miejscach. Brak było jednak nagrobka z krzyżem typu Ψ. Cokoły z dorobionymi w miejsce krzyży typu M krzyżami betonowymi stały na grobach nr 1, 5 i 13. Pomijając przewrócone stele i brakujące nagrobki, układ nagrobków na sześciu centralnych kwaterach na górnym tarasie był zachowany. Braki nagrobków mogły wynikać z eliminowania nagrobków ze złamanymi krzyżami, których nie usiłowano naprawić lub zastąpić nowymi. Na trawniku za wejściem widoczne jeszcze były ślady owalnego klombu. Brakowało czwartego drzewa po lewej stronie. Nie wiadomo też, kiedy „zniknęło” oryginalne, kute skrzydło furty wraz z nieruchomym segmentem bocznym (wykonując nową furkę, pominięto ten istotny element; wąskie furty miały istotne znaczenie symboliczne i nie powinny być modyfikowane).

Aktualnie stwierdzone zmiany są dużo większe i bardziej trudne do odwrócenia. Przede wszystkim radykalnie zmieniono układ nagrobków i stel. Wprowadzony układ nagrobków nie odpowiada lokalizacji grobów. Cokoły nagrobków i stel zostały posadowione na płytach betonowych, co wymagało zerwania ich z oryginalnych fundamentów. Nowe układy wskazują, że cmentarz „urządzano” na nowo, według swobodnej fantazji, ignorując przyjęte zasady, obyczaje i tradycję związaną z cmentarzami w ogóle, oraz dodatkowo naruszając status cmentarza wojskowego. Wykonawca nie zadał sobie trudu, by po renowacji stele wróciły na właściwe groby. Zupełnie niezrozumiałe jest przemieszczenie ciężkich stel między tarasami, na co wskazuje analiza treści tablic nagrobnych. Z niewiadomych przyczyn przemieszczono i zredukowano ilość nagrobków z krzyżami żeliwnymi typu M oraz przemieszczono nagrobki z krzyżami typu Ψ. Na tarasie I usunięto 2 nagrobki z krzyżami typu M oraz 1 z krzyżem zastępczym z betonu z części austro-węgierskiej, a z części niemieckiej usunięto 1 nagrobek z krzyżem typu M, dodając jeden nagrobek z krzyżem typu Ψ, pochodzący z tarasu II. Na tarasie II, po stronie lewej z grobami austro-węgierskimi, na dwu górnych kwaterach zredukowano po dwa rzędy pionowe nagrobków z krzyżami typu M, a na kwaterze dolnej, na wysokości pergoli – 1 rząd. W sumie usunięto 10 nagrobków. Pozostałe nagrobki ustawiono w większych od siebie odległościach, zmieniając jednocześnie odległości między rzędami. Po stronie prawej

doszło do podobnych zmian. Na górnej kwaterze z rzędu nagrobków pod ogrodzeniem usunięto dwa nagrobki z krzyżami typu Ψ . Z rzędu niższego usunięto 2 nagrobki z krzyżami M, dodając 1 z krzyżem Ψ . Na niżej leżącej środkowej kwaterze z obu rzędów usunięto po 2 nagrobki z krzyżami typu M. Z kwatery położonej na wysokości pergoli usunięto cały jeden rząd nagrobków z krzyżami typu M (5 szt.), a z drugiego 1 nagrobek z krzyżem M. Na wszystkich trzech kwaterach między ocalałe nagrobki wstawiono w przypadkowych miejscach dowolne ilości stel typu b. Wszystkie rzędy „rozciągnięto” w kierunku muru bocznego na położone tam wielkie groby masowe. Również między rzędami zwiększono odległości w przypadkowy sposób, ignorując fakt istniejącej wcześniej symetrii stron i zachowania linii rzędów. W sumie z kwater po prawej stronie usunięto 11 nagrobków z krzyżami typu M i 1 z krzyżem typu Ψ .

Z 10 istniejących pierwotnie specjalnych cokołów z dużymi krzyżami żeliwnymi na grobach masowych, pozostawiono zaledwie 4, po 2 na każdym tarasie. Wszystkie ocalałe nagrobki posiadają krzyże typu $\mathcal{K}$. Nagrobki z tym typem krzyża były ustawione na tarasie II, na grobach nr 25+26, 39+40, 53+54 i 67+68. Aktualnie dwa nagrobki z krzyżami typu $\mathcal{K}$ stoją na tarasie I w miejsce nagrobków z krzyżami typu U i N.

Przemieszczenie stel dużych, typu a dokonano zmniejszając ilość stel na kwaterze niemieckiej na tarasie I z 7 do 5 oraz zmieniając radykalnie ich lokalizację. Na tarasie II zerwano stele z grobów masowych 93+94 i 107+108, z których pochodziły, przy czym już wcześniej, o czym wspomniano, sposób ich ustawienia zmieniono. Stele te obecnie ustawiono w trzech rzędach równoległych do muru bocznego, dodając stele z tarasu I. Jeden z rzędów ustawiono na trawniku pod kwaterą graniczącą z pergolą.

III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe i uzupełniające.

Uwagi wstępne

Z przedstawionej wyżej historii zmian wynika, że doprowadziły one do konieczności odtworzenie układu nagrobków i stel na wszystkich kwaterach i wielkich grobach masowych na obu tarasach oraz wykonanie replik brakujących elementów wyposażenia. Ponadto niezbędne jest wyposażenie cmentarza w brakujące stele i tablice nagrobne.

Archiwalny plan projektu cmentarza w skali 1:100, załącznik 2, zawiera m.in. zaznaczenie właściwe lokalizacje wszystkich nagrobków oraz stel obu typów. Krzyżyki oznaczają nagrobki z krzyżami typu M, krzyżyki z dwoma poziomymi ramionami oznaczają nagrobki z krzyżami typu Ψ . Duże nagrobki na parach mogił masowych oznaczono kwadracikami o boku ok. 5 mm, nad którymi wpisano litery U, N lub $\mathcal{K}$, oznaczające typy krzyży. Przybliżone kontury mogił masowych zaznaczono liniami przerywanymi. Nagrobków z zastępczymi krzyżami betonowymi nie wyróżniano, gdyż krzyże betonowe należy w trakcie prac zastąpić właściwymi, pozostawiając cokół.

Naruszenie wszystkich istotnych elementów wyposażenia cmentarza, stwarza konieczność rozpoczęcia prac od próby odnalezienia elementów pierwotnego układu, szczególnie fundamentów nagrobków i stel, ew. tkwiących w ziemi. Pierwotnie

nagrobki i stele osadzano na betonowych fundamentach wylewanych bezpośrednio w gruncie. Najtrwalej osadzone były stele typu *a* i *b*. Ustawiano je na poziomych, prostopadłościennych płytach podwalinowych, na warstwie zaprawy betonowej, którą formowano ze spadkiem na zewnątrz. Stele typu *a* i *b* często dodatkowo łączono z płytami podstawy dwoma żelaznymi, pionowymi kotwami, co zapobiegało przewracaniu się stel nawet w przypadku pęknięcia wspomnianej zaprawy cementowej. Płyty podwalinowe osadzano w gruncie na fundamentach z chudego betonu w ten sposób, by wystawały nad poziom gruntu 5-10 cm. Pozostałe nagrobki osadzano w gruncie bezpośrednio na fundamentach betonowych, najczęściej ukrytych pod ziemią. Niekiedy górną część fundamentu wystawiano nad poziom gruntu i wówczas formowano przy podstawie nagrobka regularne boki, a w górnej części spadki na zewnątrz. Najczęściej dochodziło do odrywania się nagrobków od fundamentów betonowych odlewanych zwykle bezpośrednio w gruncie i dobrze w nim tkwiących. Z tego powodu pierwotne położenie nagrobków najpewniej ustala się odnajdując ich fundamenty (np. za pomocą szpilowania). Wszystkie odnalezione relikty starych fundamentów należy zabezpieczyć, oznakować i sprawdzić, czy ich lokalizacja jest zgodna z planem (załącznik 2) i czy można je wykorzystać do prac odtworzeniowych. Następnie można przystąpić do wstępnych prac porządkowych.

Odtworzenie układu alejek i przygotowanie powierzchni cmentarza

Istotne do właściwego przeprowadzenia prac odtworzeniowych w obrębie kwater na obu tarasach cmentarza, jest przygotowanie powierzchni.

Na II tarasie konieczne jest stwierdzenie, jakie partie alejek oraz powierzchni pod pergolą są utwardzone w podobny sposób, jak chodniki na I tarasie (to znaczy płytami z łamanego kamienia, tworzącymi charakterystyczną mozaikę). Wszystkie utwardzone powierzchnie należy oczyścić ostrożnie w roślin i warstwy gleby. Nawierzchnie te są ważne, gdyż wskazują właściwe niwelety samych alejek, jak też przylegających do nich kwater, co jest niezwykle pomocne w odtworzeniu odpowiednich kątów nachylenia płaszczyzn w celu umożliwienia odpływu wód opadowych z płyty cmentarza. W przypadku konieczności przekładania uszkodzonych powierzchni, należy dostosowywać się do właściwie zachowanych profiliów partii sąsiednich.

W trakcie prac wstępnych należy odnaleźć otwory w murach, służące do odprowadzania wód opadowych na zewnątrz i udrożnić je oraz dowiązać do nich odtwarzane niwelety wewnątrz cmentarza.

Na planie (załącznik 2), na podstawie planu archiwalnym podano wysokości poszczególnych punktów, mogące ułatwić prace.

Jak wspomniano w opisie aktualnego stanu cmentarza, na obu tarasach rosną liczne samosiejki różnych gatunków drzew, najczęściej chorych lub nie mających charakteru drzew ozdobnych (powierzchnia cmentarza była starannie zaplanowana również pod kątem ozdobienia jej właściwie dobraną roślinnością i miała charakter absolutnie różny od środowiska leśnego). Rosnące na cmentarzu drzewa mogą utrudnić odtworzenie kątów nachylenia i ukształtowanie płaszczyzn kwater oraz kolidować z elementami wyposażenia cmentarza. W takich przypadkach, po uzyskaniu opinii konserwatora zabytków i zieleni należałoby je usunąć, gdyż priorytet stanowi odtworzenie historycznego układu wyposażenia cmentarza.

W przypadku potężnego dębu rosnącego w pobliżu muru bocznego na I tarasie, należy ustalić działania w dalszej perspektywie czasowej, przede wszystkim dlatego, iż jego dalszy rozrost ewidentnie zagraża murom, szczególnie wobec różnicy poziomów gruntu wewnątrz i na zewnątrz cmentarza (aktualnie drzewo nie koliduje z nagrobkami). Z podobnych względów należy zdecydować o losie brzozy rosnącej na tarasie I przy murze w narożu południowym.

Odtworzenie lokalizacji nagrobków

Plan 1:100 (załącznik 2), powinien umożliwić precyzyjne odszukanie właściwej lokalizacji nagrobków. Na planie nie podawano odległości, gdyż między poszczególnymi obiektami mogą istnieć niewielkie różnice. W przypadku braku możliwości odwołania się do odnalezionych starych fundamentów, należy na tarasie II dwie kwatery centralne leżące po obu stronach pergoli wytyczyć w odniesieniu do muru między tarasami i słupów pergoli oraz alei obiegającej kwaterę wraz z pergolą. Najwyżej leżące kwatery należałoby odnieść do muru tylnego ogrodzenia. Wynika to z różnicy rzeczywistej odległości między murem oddzielającym tarasy, uwzględnionej na planie (załącznik 2), a planem archiwalnym, na którym mur tylny był przesunięty o ok. 0,9 m, w kierunku projektowanego tarasu III z kaplicą. Na załączonym planie odległości nagrobków na dwu rzędach grobów najwyżej położonych kwater (nr 27 do 38 i nr 41 do 52), odniesiono do tylnego muru, zachowując również odległość wąskiej poprzecznej alejki od muru taką, jak na planie archiwalnym. Pozostałe dwa rzędy nagrobków na grobach kwater środkowych wrysowano w przestrzeń między alejkami poprzecznymi, zachowując właściwe proporcje i odległości. Ewentualne różnice między lokalizacją rzędów nagrobków na planie (załącznik 2), a stanem historycznym sprzed zmian, nie powinny wynosić więcej, niż do kilkunastu cm w odniesieniu do rzędu nagrobków. Nie jest to dużo, jeśli weźmie się pod uwagę niewiadomy sposób ustawienia nagrobków na kwaterach z nieoznaczonymi konturami grobów (nagrobki stawiano za grobami lub na grobach, dowolnie przekraczając tylny kontur grobu). Należy pamiętać, że odległości między nagrobkami, mierzone w osiach nagrobków, na wszystkich sześciu kwaterach w układzie równoległym do osi cmentarza są równe i wynoszą 2,0 m.

Nagrobki z dużymi krzyżami typu U, N i Ж na mogiłach masowych leżących wzdłuż murów bocznych, na tarasie II są ustawione na przedłużeniu górnych rzędów nagrobków na kwaterach centralnych. Jedynie lokalizacje nagrobków na parach mogił nr 105-106 i 107-108, należy wytyczyć w odniesieniu do nagrobków na parach mogił wyżej leżących (odpowiednio nr 81-82 i 93-94; ok. 5,70 m). Na tarasie I nagrobki tego typu są ustawione między murami bocznymi ogrodzenia a mogiłami nr 4 po lewej stronie i nr 24 po stronie prawej. Istotne jest zachowanie odległości ok. 1,0 m między przednią płaszczyzną cokołu nagrobka z krzyżem typu U a tylnymi płaszczyznami stel na grobie nr 4, by stela środkowa nie zasłaniała nagrobka. Z tych względów ważne jest zachowanie odległości 2,4 m między rzędami stel na grobach nr 4 i nr 11. Po stronie przeciwnej identyczne odległości należy zachować między nagrobkiem z krzyżem typu N a tylnymi płaszczyznami stel na grobie nr 24 oraz między rzędami stel na grobach nr 24 i 18.

Wszelkie prace przy przemieszczaniu nagrobków i istniejących stel, zaleca się wykonywać jednostkowo, po uprzednim ustaleniu właściwych poziomów gruntu, gdyż

nagrobki w rzędach pionowych i poziomych powinny się pokrywać a wierzchołki cokołów oraz krzyży jednego rodzaju sięgać jednych płaszczyzn. Podobnym wymogom winno odpowiadać ustawienie stel, o czym niżej.

Nagrobki z krzyżami typu M i zachowanymi tablicami żeliwnymi, pochodzą wyłącznie z grobów oficerskich na tarasie I, po prawej stronie. Ich lokalizację należy ustalić posługując się planami cmentarza (załączniki 1 i 2) oraz załącznikiem 3 (*Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej*).

Lokalizacja istniejących stel jest zależna od treści tablic z nazwiskami pochowanych. Tablice są na stałe przymocowane do stel, wobec czego należy przy ustawianiu stel kierować się planami cmentarza (załączniki 1 i 2) oraz w/w załącznikiem 3, w którym podano nr grobu i lokalizację każdej steli.

Wskazane jest w pierwszym rzędzie odtworzenie układu nagrobków na kwaterach centralnych na tarasie II. Wymaga to wcześniejszego wykonania replik brakujących nagrobków i ew. uzupełnienia krzyży na niektórych nagrobkach. Po ustawieniu wszystkich nagrobków, można przystąpić do ustawiania między nimi stel typu **b**, kierując się załącznikiem 3. Stele powinny stać tak, by ich tylne płaszczyzny leżały w tylnych płaszczyznach nagrobków z krzyżami typu M w danym rzędzie, a wierzchołki sięgały jednej płaszczyzny, równoległej do płaszczyzny, do której sięgają wierzchołki krzyży danego typu w tym rzędzie.

Wykonanie replik nagrobków

Po ustaleniu rzeczywistych braków (stan od daty inwentaryzacji w maju 2009 r do daty podjęcia prac może się zmienić), należałoby przystąpić do wykonania replik nagrobków. Wzorować się należy na dobrze zachowanych cokołach każdego rodzaju, wiernie zachowując wymiary oraz geometrię kształtów wraz ze sposobem wykonania i wykończenia. Jak wspomniano, nagrobki wykonano w formie imitacji naturalnego kamienia (piaskowca), podobnie jak krzyż pomnikowy i pergolę. Metoda wykonania polegała na odlaniu z betonu kształtu cokołu o nieco zmniejszonych wymiarach, tak by można było wymiary właściwe osiągnąć po nałożeniu na odlew warstwy szlachetnej wyprawy zewnętrznej, zwykle nie grubszej, niż 20 mm. Po utwardzeniu wyprawy wierzchniej każdy cokół poddawany był obróbce kamieniarskiej, polegającej na prążkowaniu obrzeży i groszkowaniu płaszczyzn. Obróbce kamieniarskiej zwykle nie poddawano tylnych płaszczyzn cokołów (porównaj: fotografie 14 i 17, załącznik 5). W wykonywanych replikach cokołów krzyży typu M nie należy odtwarzać ślepych otworów do umieszczania tabliczek ewidencyjnych z numeracją grobów. Konieczne jest natomiast we wszystkich odlanych cokołach wykonanie odpowiednich ślepych otworów do osadzania krzyży nagrobnych. Każdy z typów krzyży występujących na cmentarzu, ma nadlewkę do mocowania w cokole o odmiennym kształcie i wymiarach. Kształty i wymiary nadlewek zależą też od modeli odlewniczych krzyży, jakimi dysponuje dana odlewnia żeliwa. Z tego względu należy najpierw zaopatrzyć się w stosowne krzyże, a następnie wykonać cokoły z otworami dostosowanymi do nadlewek w posiadanych krzyżach. W przypadku krzyży typu M, należy brać pod uwagę fakt, że krzyż ten ma płytę przy trzonie pionowym, wysuniętą ku przodowi w stosunku do trzonu krzyża. Istotne jest, by płyta u podstawy krzyża leżała w osiach

górnej płaszczyzny cokołu, a nie nadlewki, gdyż nadlewka do osadzania jest przesunięta w stosunku do osi płyty, podobnie jak pionowy trzon krzyża.

Zwraca się również uwagę na dużą kruchość żeliwa, sprawiającą, że absolutnie wykluczone jest manipulowanie cokołami za pomocą wywierania jakichkolwiek nacisków na osadzone w cokołach krzyże. Brak dużych nagrobków z krzyżami typu U, N i kilku z krzyżem Ж, można tłumaczyć złamaniem tych krzyży tuż przy cokole i niemożnością naprawy, gdyż nadlewki mają wymiary ok. 15x21 cm i grubość zaledwie ok. 2 cm, co sprawia, iż nie można ich usunąć z cokołu. Próba usunięcia prowadzi często do rozpołowienia cokołu (przykład nieudanej naprawy tak uszkodzonego cokołu, można znaleźć na tarasie I). Trudne jest również usunięcie pozostałości po złamanym krzyżu typu M, gdyż krzyże te zwykle złamane są na odcinku przy zwężeniu trzonu, a dostęp do nadlewki uniemożliwia płyta u podstawy trzonu.

Sposób posadowienia w gruncie cokołów z krzyżami, znajdujących się na cmentarzu uległ zmianie w stosunku do historycznego. Obecnie cokoły ustawione są na prostopadłościennych płytach betonowych, wyraźnie widocznych. W związku z tym wszystkie brakujące cokoły należałoby posadzić w gruncie w podobny sposób.

Renowacja zachowanych nagrobków

Zachowane cokoły, jak wskazano w dokumentacji fotograficznej, były malowane emulsjami wapiennymi bądź podobnymi, co pomijając wątpliwą estetykę, jest niewskazane ze względów fizyko-chemicznych, gdyż emulsje tego typu utrudniają bądź uniemożliwiają swobodne oddawanie wilgoci, co prowadzi do destrukcji materiału (kamienia, betonu itp.). Po zakończeniu prac odtworzeniowych (ustawieniu cokołów we właściwych miejscach), konieczne jest poddanie zachowanych, starych cokołów profesjonalnej renowacji, polegającej przede wszystkim na starannym usunięciu wszelkich wymalowań, a następnie spękań, ubytków itp. Prace powinien wykonać na miejscu profesjonalista posiadający uprawnienia w zakresie renowacji kamienia. W trakcie renowacji należy przewidzieć odtworzenie wykończeniowej obróbki kamieniarskiej.

Zaleca się pełne wyposażenie w zachowane stare cokoły pod krzyże typu M obu dolnych kwater na I tarasie i całej części austro-węgierskiej na tarasie II oraz użycie pozostałych w najniższym rzędzie na prawo przy pergoli. Nowe cokoły należałoby użyć po prawej stronie cmentarza, w pozostałych rzędach. Pozwoli to na uniknięcie niewskazanych kontrastów w przypadku pomieszania nowych cokołów ze starymi. Po kilku latach powinno dojść do naturalnego spatynowania powierzchni i wyrównania kolorów.

Na tarasie I zachowały się dwa oryginalne cokoły z dorobionymi z betonu krzyżykami zastępującymi krzyże żeliwne typu M. Należy betonowe krzyże usunąć i po wykonaniu otworów pod nadlewki (patrz: uwagi wyżej!), osadzić w cokołach krzyże żeliwne typu M.

Renowacja powinna objąć również krzyże żeliwne. Główne zalecenia związane z oczyszczaniem żeliwa i malowaniem, zawarto w rozdziale dot. renowacji stel.

Uwagi dotyczące pokrywania się nagrobków w rzędach, dotyczą wszystkich typów nagrobków oraz stel na całym cmentarzu.

Wykonanie brakujących stel

W miejsce brakujących należy wykonać nowe stele. Powinny być one ściśle wzorowane na zachowanych. Jako wzór należy wybrać dobrze zachowane egzemplarze stel każdego z dwu typów (*a* i *b*) i wykonane ze zbrojonego betonu w technice imitującej piaskowiec. Technika tę podano wyżej, przy opisie wykonywania replik cokołów nagrobków. Polegała na nałożeniu ok. 2 cm warstwy szlachetnego tynku cementowego, ziarnistością przypominającego piaskowiec, na mokre jeszcze odlewy stel i bardzo staranne dopracowanie powierzchni. Stele zazwyczaj nie były poddawane dodatkowej obróbce kamieniarskiej (młotkowanie, prążkowanie).

W każdej steli należy osadzić w trakcie jej odlewania dwa grube pręty (ok. $\varnothing$ 20 mm), ze stali zbrojeniowej, wystające z podstawy na długość ok. 15 cm. Pręty te służą do zakotwienia w cokole. Wykonując stele należy pamiętać o pozostawieniu w przedniej płaszczyźnie odpowiedniej niszy na tablice żeliwne. W przypadku stel typu *a*, tablice mają zazwyczaj wymiary: 15x395x600 mm, a stel typu *b*, wymiary 15x295x395 mm. Nisze w obu typach stel powinny mieć głębokość 20 mm. Wymiary nisz muszą uwzględniać rzeczywistą wielkość tablic, do której należy dodać po 5 mm wokół tablicy. Należy też ściśle zachować geometrię krawędzi i płaszczyzn nisz, gdyż żeliwnych tablic nie można dowolnie odkształcać, by dopasować do ew. nierówności. Wszystkie stele danego typu powinny być identyczne.

Aktualnie zastosowane płyty pod stele wykonane są z betonu, w formie prostopadłościennych bloczków. Wymiary płyty pod stelę typu *a* wynoszą ok. 38x90 cm, pod stelę typu *b* ok. 33x75 cm. Grubość (wysokość) bloczków nie jest znana. Oryginalne płyty podwalinowe miały mniejsze wymiary, jednak w celu ujednolicenia wszystkich elementów wyposażenia, zaleca się przyjęcie aktualnie istniejących wielkości. W płytach należy przewidzieć odpowiednie otwory na kotwy do mocowania stel. Płyt nie ustawiano bezpośrednio w gruncie, lecz posadowione były na fundamencie betonowym, odlewany bezpośrednio w gruncie. Pozwalało to na dokładne i pewne ustawienie stel.

Renowacja stel istniejących

Podobnie jak cokoły, stele były malowane emulsjami wapiennymi bądź podobnymi (dokumentacja fotograficzna, załącznik 5). W punkcie dot. renowacji nagrobków wskazano na konieczność usunięcia wszelkich naniesionych powłok malarskich z elementów betonowych i kamiennych. Dotyczy to również stel. Prace należy przeprowadzić po zakończeniu prac i ustawieniu nagrobków i stel we właściwych miejscach. W trakcie prac należy usunąć spękania, rysy, ubytki itp. Prace powinien wykonać na miejscu profesjonalista posiadający uprawnienia w zakresie renowacji kamienia.

Renowacja tablic żeliwnych powinna polegać na oczyszczeniu z widocznych powierzchni źle przylegających powłok malarskich i rdzy oraz usunięciu za pomocą specjalnych preparatów zanieczyszczeń organicznych (glony, porosty, pleśnie), nie powodujących ubytków i pogorszenia czytelności napisów. Następnie należy tablice pomalować jednoskładnikową czarną farbą typu HAMMERITE, długotrwale zabezpieczającą przed czynnikami atmosferycznymi. Pierwotnie tło tablic było czarne, a treść malowana jasnym kolorem, by zwiększyć czytelność.

Ustawienie stel

Sposób montowania stel do płyt podwalinowych i osadzania na właściwych fundamentach betonowych, wylewanych w gruncie, omówiono wyżej.

Uwagi dotyczące ustawienia stel średnich, typu *b*, podano na stronie 10 w części p.t. *Odtworzenie lokalizacji nagrobków*.

Istotne odległości między cokołami nagrobków a rzędami stojących przed nimi stel typu *a* na dużych mogiłach masowych, podane na str. 10 w w/w części, mają zastosowanie do stel na pozostałych dużych mogiłach masowych (na tarasie II). Odległości te oraz odległości między dużymi stelami w rzędach, można odczytać z rysunku, załącznik 2.

Stele w każdym rzędzie muszą stać w jednej linii, a ich wierzchołki teoretycznie powinny leżeć na tym samym poziomie, co wierzchołki stel w odpowiednich rzędach po przeciwnej stronie cmentarza.

Lokalizacja stel, jak już wspomniano, zależy od treści tablic z danymi pochowanych w konkretnej mogile. Treść zachowanych tablic wraz z podaniem grobów, z jakich pochodzą, podano w załączniku 3, p.t. *Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej*. Zestawienie umożliwi ustalenie właściwej lokalizacji stel.

Stele należy przemieszczać i ustawiać ostrożnie, by nie powodować uszkodzeń ich krawędzi oraz, co jest szczególnie ważne, żeliwnych tablic.

Mocowanie tablic nagrobnych na nagrobkach i stelach

Podstawowe uwagi dotyczące wykonania tablic nagrobnych podano w załączniku 4, *Wzory tablic nagrobnych*. Zwraca się uwagę na różne emblematy nad tekstem w tablicach na grobach poległych z poszczególnych armii.

Tablice żeliwne na zewnętrznej stronie nie mają żadnych otworów lub t.p. do mocowania. Służą do tego specjalne nadlewki na tylnej stronie tablic, w pobliżu naroży w przypadku tablic mocowanych na stelach i dwie nadlewki w osi poprzecznej w przypadku małych tablic mocowanych na nagrobkach. W stelach i w nagrobkach, w odpowiednich miejscach, wykonane powinny być ślepe otwory (patrz: il. 50 na str. 111 książki wymienionej w poz. 1 Literatura i źródła). Tablice osadzano w niszach stel na rzadkiej zaprawie cementowej. Dodatkowo wyprawiano zaprawą cementową brzegi niszy na styku z tablicą. Podobnie powinny być osadzane nowe tablice. Na cokołach nagrobków oficerskich na tarasie I, tablice należy umieścić ściśle wzorując się na zachowanych cokołach z tablicami. W przypadku jedynego nagrobka oficerskiego z krzyżem typu Ψ , tablicę należy umieścić tak, by zachować równe odległości od krawędzi górnej i bocznych.

Montaż nowych tablic powinien stanowić jedną z prac końcowych przy renowacji cmentarza. Po dostarczeniu tablic należy sprawdzić zgodność treści z wzorami. Wykonujący prace powinni bezwzględnie dysponować planami cmentarza i wzorami tablic nagrobnych (załączniki 1, 2 i 4).

Odtworzenie zieleni według projektu historycznego

Na planie (załącznik 2), na tarasie I naniesiono istniejące drzewa, a w części opisowej dokumentacji podano planowaną w tym miejscu zieleni i wprowadzoną

w okresie tuż po wybudowaniu cmentarza. Pewnych wskazówek na temat formowania koron faktycznie posadzonych drzew dostarczają archiwalne fotografie (załącznik 5). Ponadto omawiając przygotowanie obu tarasów do prac odtworzeniowych odniesiono się do konieczności podjęcia decyzji dot. ew. usunięcia kolidującej z wystrojem, nie projektowanej zieleni trwałej.

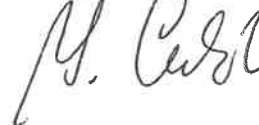
Zieleń trwałą planowaną i w przypadku żywopłotów faktycznie wprowadzoną w trakcie realizacji założenia, naniesiono na planie tarasu II.

Z założenia i opisów historycznych wynika, że drzewa wewnątrz cmentarza nie powinny przysłaniać istotnych fragmentów architektury, co wymaga stałych zabiegów pielęgnacyjnych i ewentualnej wymiany w przypadku przekroczenia zakładanego wzrostu. W żadnym przypadku zieleń na cmentarzu nie może zagrażać elementom wyposażenia architektonicznego.

Powierzchnie trawiaste kwater grobowych, powinny być obsiane niskimi, dobrze ukorzeniającymi się gatunkami traw, nie wymagającymi stałych zabiegów pielęgnacyjnych, dobranymi pod kątem miejscowych warunków klimatycznych i nasłonecznienia. Podłoże pod trawniki należy przygotować według zaleceń producenta nasion.

Opracowanie:

Mgr Izabela CHLOST

IV. Załączniki:

1. Plan cmentarza 1:200 z sytuacją i numeracją grobów oraz tabelarycznym zestawieniem grobów i liczby pochowanych poległych trzech armii.
2. Plan projektu cmentarza 1:100 z lokalizacją nagrobków i stel oraz rozplanowaniem przejść i zieleni.
3. Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej (16 stron).
4. Wzory brakujących tablic nagrobnych – 12 arkuszy.
5. Dokumentacja fotograficzna z lat 1918-2009 wraz w opisami (13 arkuszy).

Uwaga: Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji, rekonstrukcji i uzupełnienia wyposażenia cmentarza. Wykorzystanie w całości lub części do innych celów oraz kopiowanie i publikowanie zawartej w rozdziale I części historycznej bez zgody autorów, stanowi naruszenie prawa.

Słupsk, październik 2009 – luty 2010 roku.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

TREŚĆ ZACHOWANYCH ŻELIWNYCH TABLIC NAGROBNYCH NA GROBACH POLEGŁYCH Z ARMII NIEMIECKIEJ

Uwaga:

- Jedynie nieliczne tablice znajdują się na właściwych miejscach (patrz: część opisowa dokumentacji). Niniejsze zestawienie umożliwia identyfikację tablic w celu odtworzenia właściwej lokalizacji stel i nagrobków oficerskich.
- Wszystkie tablice mocowane są na stelach dwóch typów (*a* i *b*) oraz na nagrobkach oficerskich w dolnej części cmentarza.
- Tablice prostokątne, pionowe na stelach dużych (typu *a*), mają wymiary ~39,5x60 cm. Stele duże ustawione są wyłącznie na wielkich grobach masowych. Na danym grobie może stać 1 do 5 stel. W przypadku występowania kilku stel na jednym grobie, zastosowano oznaczenie danej steli wpisując numer grobu łamany przez numer steli.
- Tablice prostokątne, pionowe na stelach mniejszych (typu *b*) mają wymiary ~29,5x39,5 cm. Stele tego typu obsługują groby pojedyncze i małe masowe. Są ustawiane między niektórymi nagrobkami (z krzyżami żeliwnymi typu *M* i *Ψ*), stojącymi na tych grobach.
- Tablice prostokątne poziome na nagrobkach oficerskich, mają wymiary ~15x24 cm.

TABLICE NA STELACH DUŻYCH TYPU *a*

1. Tablica na grób 18/1.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

KRAMMER JOSEF
FISCHER ANDREAS
TRIEB ALOIS
FISCHER MARTIN UTFF.
HACKL JOSEF
MATTCHEIS JOHANN
HEIDER KONRAD
KÖSTNER MATHIAS
WURMER JOSEF
GEIGER JOSEF
SCHNEIDER FRANZ
KUTHE WILLI
VOGL GEORG
WAGNER JOHANN
INGERL KONRAD
FISCHER OTTO

2.5.15

2. Tablica na grób 18/2.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

EHINGER KARL
STEFFL MARTIN
LACHNER GEORG
MILLER RUDOLF
ALLMEIR KONRAD
MÖST MAGNUS
KRON HEINRICH
LEIBRECHT MICHAEL
HERRLE JOHANN GEFR.
FRITSCH JOHANN
MAYER JOSEF
RANKER JOSEF
KLINGL JOSEF
RIEGELMAIER GEORG
EICHNER BRUNO
EGGERT WILHELM

2.5.15

3. Tablica na grób 18/3.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HOHENNER HEINR. LTN.
SAUR JOHANN UTFF.
NAGL JOSEF GEFR.
GÄRTNER KASPAR
GERSTMAYR FRANZ
HITZLER LORENZ
KUNSTMANN JOSEF
RUILE ANDREAS
RAUCH MATHIAS
WANNER ADOLF
PFEFFINGER JOHANN
SCHOTT MAX

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

SEHLHORST WILH. UTFF.
RATAJCZIK PETER
SCHULZ PAUL

1915

4. Tablica na grób 24/1.

PREUSSISCHES INF. RGT. 46

LOEWENBERG EDMUND
BAIER WILHELM
LUCZAK STANISLAUS
PLUSKOTA LEO
HENKEL EDUARD
SEIDE MAX
HINZ ERICH
BLÜMEL PAUL
LAZEWSKI MARTIN
DREWS ERICH
OLENDROWICZ MICHAEL
NEITZEL MAX
HIRSCHMANN BERNHARD
BARSCHEWITZ EBERHARD
ZÜHLKE OSKAR

2.5.15

5. Tablica na grób 24/2.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

HEIN BRUNO
GRATSCHINSKI LEO
ARLT RICHARD
PRIMUS FRANZ
WINICZKI FRANZ
ZÄNKER GUSTAV
WEBER HELLMUTH
ZBIERANEK JOH. GEFR.
GRUSZCZYNSKI ANTON
RÜDOLF ERNST
KORBANEK STANISLAUS
BUDNIK JOHANN
KARGER GEORG
KOSLOWSKI WENZEL
MEYER KURT

2.5.15

6. Tablica na grób 24/3.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

FISCHER JOSEF
FEISTL THOMAS
SPITZER JOSEF
KELLER FRIEDRICH
ZITT HEINRICH
THALMEIER MICH. GEFR.
HUTSCHENREITER WILH.
BESEL RUDOLF
GOSCHENHOFER LUDW.
MÖDL JOHANN
SCHMAUS MATHIAS
MUNCHSMAIER MATHIAS
KLAFFENBACHER GEORG

PREUSS. INF. RGT. 58

DOBRUSKI PETER GEFR.

2.5.15

7. Tablica na grób 24/4.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

BRUCH FRIEDR. VZFLDW.
BRÜNGER KARL UTFF.
VIETH FRANZ UTFF.
SCHOLZ EDUARD GEFR.
ALTRATH WILHELM
TÖPFER FRITZ
FLESCH FRANZ
HEBLER PAUL
REH OTTO
TIEMANN FRIEDRICH

BAYER. RES. INF. RGT. 13

BAUER MATHIAS
WEIBLINGER FRANZ

2.5.15

8. Tablica na grób 93/1.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

PÖLLINGER MICHAEL
HEUBECK GEORG
LEIPOLD EUGEN
SCHULZ JOSEF
BAADER ANDREAS
BLENDER FRANZ
KETZER JOSEF
AUBELE MAX
GRUBER FRIEDRICH
BADER FRANZ GEFR.
BÖCK WILHELM GEFR.
CHRISTA LUDWIG
HABERL WENDELIN
REITER BALTHASAR
BARTL NIKOLAUS

2.5.15

9. Tablica na grób 93/2.

PREUSSISCHES INF. RGT. 58

ROESSLER PAUL GEFR. (*
KLAPECKI STANISLAUS
BIALAS FRANZ
MIKULSKI STANISLAUS
BYCZYSKO OTTO
HILBIG ADOLF

PREUSSISCHES INF. RGT. 46

RIEFFENBERG GEFR.
JEDRZYCZAK PETER
TREU FRIEDRICH
BOBKE KARL
ZAJAC MICHAEL

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

OLSZEWSKI UTFF.
SCHROER HEINR. UTFF.

2.5.15

(* W spisach RÖSSLER

10. Tablica na grób 94/1.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

MAHLE FRIEDRICH
MAYR JULIUS
BAUMGARTNER ROCHUS
MAYER ANDREAS GEFR.
BRUGGNER JOHANN
ERHART XAVER
GIERSTORFER HEINRICH
GUGGER JOSEF

PREUSSISCHES INF. RGT. 58

MEYER GEORG
KULA JOHANN
WAWROK ANTON
HACHULSKI STANISL.
LEHMANN STEFAN
HILDEBRANDT OSKAR

2.5.15

11. Tablica na grób 94/2.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HOFNER JAKOB
HERZ KONRAD
BEGGEL FRIEDR. UTFF.
HURTNER GEORG
PFÄFFLINGER KARL
STOLZ XAVER
WIEDEMANN THEODOR
STREHLE JOHANN
SCHMAUS JOSEF
STRAUBINGER FRANZ
SCHMIDLEITNER GEORG
KERPF GEORG UTFF.
WESTERHOLZ WILH. UTFF.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

WEISS KARL

1915

12. Tablica na grób 94/3.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

SCHUMANN FRANZ UTFF.
REINHARDT RICH. GEFR.
STÖTTER MATHIAS GEFR.
BAUER FRIEDRICH
KAST JOHANN
KALTENEGGER MICHAEL
KNÖPF PAUL
REFLE JOSEF
STEGE ALBERT
WIEDENMAYER LUDWIG
ZIMMERMANN JOSEF
WEBER JOSEF
SCHUSTER MATHÄUS
SIFFLER JOHANN
BRECHEISEN FRANZ

2.5.15

13. Tablica na grób 94/4.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

LEMBICZ STANISLAUS
NOWACK 4 MICHAEL
WÖRPEL JULIUS
BOROWICZ VALENTIN

PREUSS. INF. RGT. 46

ADERHOLD PAUL OFFZ.STELLV.
BAUMGART ERNST UTFF.
BANDUR REINHOLD UTFF.
LOGAR MARTIN UTFF.
HEIMANN FRIEDRICH
KRAUSE 3 FRANZ
RADOMSKI ROMAN
RUSCHIN WILHELM
ROSENBERGER FRITZ VZFLDW.
SCHULZ 2 ANTON
GATNER FRANZ

1915

14. Tablica na grób 94/5.

BAYERISCHES INF. RGT. 3
VOGEL ERNST LTN.
BOBINGER XAVER GEFR.
AUGUSTIN GEORG
BACHSCHNEIDER LUDWIG
WAGNER JOSEF
SCHILLINGER THOMAS
BAUMANN FRANZ
OSTERHAMMER JOSEF
STRASSER JOSEF GEFR.
SCHMID 2 OTTO
WAIBEL JOHANN
HELF ALFRED
HENLE MATHIAS
TRINKEL JOHANN
UHRLE JOHANN

1915

15. Tablica na grób 107/1.

PREUSSS. RES. INF. RGT. 46
HOFFMANN GEORG GEFR.
KRÜGER KARL
ZAPF HUGO
OESING HERMANN
KMIECZ ANDREAS
LENARTOWSKI JOS. UTFF.
MIERZEJEWSKI STANISL.
OBERBECKMANN RUDOLF
TUMM RUDOLF
WEIGER AUGUST GEFR.
NISCHAN PAUL
DORN FERDINAND
GIETZ ALOIS
HARTMANN HEINRICH
PREUSSISCHES INF. RGT. 46
GARBLE REINHOLD
ZINGEL OTTO

2.5.15

16. Tablica na grób 107/2.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BRANDNER NIKOLAUS
GREISL WILHELM
HERZIG PAUL
MAYR JOHANN
SCHARL SEBASTIAN
PÖSCHL HERMANN
FALTER JOSEF
MATERNE FRIEDRICH
THURN IROMAUS
RÄTTICH FRIEDRICH
KUHN AUGUST
RADLBECK OTTO
GÖTZ JAKOB
THOMA ANTON
LEITNER WOLFGANG
HUBER 1 ANTON
DÖHLER MARTIN

2.5.15

17. Tablica na grób 107/3.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

JACKOWSKI ANTON
ROSE BERNH. VZFLDW.
MALIGLOWSKI VZFLDW.
CZAJKA STANISL. GEFR.
DUSZYNSKI BRONISLAUS
KAISER JOHANN GEFR.
MICHALSKI WAZLAW GEFR.
KRÜGER HEINRICH
FRANZ PAUL
HUNDT PAUL UTF.
HUF ALBERT UTF.
SEIBT ROBERT

PREUSSISCHES. INF. RGT. 58

GÜNTHER EMIL

BAYERISCHES INF. RGT. 22

SIEG GEORG

2.5.15

18. Tablica na grób 108/1.

PREUSS. RES. INF. RGT. 3

BURDACK KARL (*
HÖRENTROP WILHELM
KICKI VALENTIN
LÜBCKE FRIEDR. UTFF.
SCHMIDT JOH. UTFF.
WIERACHOWSKI THEODOR
WIETRZYNSKI BARTH.
SCHULZE FRANZ
KROSTA GUSTAV UTFF.
MACHRCZAK GEFR.
POLSKI MARIAN
WESTPHAL JOSEF

PREUSSISCHES INF. RGT. 58

BOHR WILHELM
HAMPEL WILHELM
HAHN ANDREAS
TITZE WILHELM GEFR.

2.5.15

(* W spisie BURDACH

19. Tablica na grób 108/2.

PREUSS. RES. INF. RGT. 3

OPITZ FERDINAND
JENDRASZYK JOHANNES
KUHN AUGUST GEFR.
MERTENS GUSTAV
MÜLLER THEODOR
NIKOLAJCZAK IGNATZ
NOWAK 1 JOSEF
NOWAK 2 JOSEF
NOLTE JOHANNES UTFF.
NITSCHKE GUSTAV
LUDWIG HENIRICH
UNGER ARTHUR

PREUSSISCHES INF. RGT. 46

GROSSE KARL
FISCHER WILHELM

BAYERISCHES INF. RGT. 3

KÄSMEYER ANDREAS

1915

TABLICE NA STELACH ŚREDNICH TYPU b

20. Tablica na steli między nagrobkami 33 i 34.

PREUSS. INF. RGT. 46

KÖNIG ADOLF VZFLDW.
WEISS OSWALD GEFR.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

FÖRSTER RICHARD
TAUTZ PAUL

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BEER WILH. UTFF.
SCHALK OFFZ. STELV.

1915

21. Tablica na steli między nagrobkami 35 i 36.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

SCHILLER FRANZ
REISSER MAX
SCHOMBACHER ANDR.

PREUSS. INF. RGT. 58

PIETZOLD WILHELM
SZCZEGULA FRANZ

2.5.15

22. Tablica na steli między nagrobkami 47 i 48.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HENGEL PAUL LTN.
MAIER MODESTUS
SEITZ BERNH. GEFR.
KRATZER ANTON

BAYERISCHES INF. RGT. 22

BERBERICH OTTO

PREUSS. INF. RGT. 46

MUTH OTTO

1915

23. Tablica na steli między nagrobkami 48 i 49.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

ECKARDT ALFRED
KRUMMBEIN ALBERT

PREUSS. INF. RGT. 46

SCHNIER KARL

BAYERISCHES INF. RGT. 3

AUGARTH ANDREAS
DILGER ALBERT

2.5.15

24. Tablica na steli między nagrobkami 49 i 50.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BRANDNER JOHANN
DIEBOLD JOHANN
RUPPRECHT JOSEF

PREUSS. INF. RGT. 58

ROTHER SERGT.
CHUDZINSKI UTFF.

2.5.15

25. Tablica na steli między nagrobkami 50 i 51.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BRAUER 2 JOSEF
ZIMMERMANN ALBERT
HUTSTEINER FRANZ
WILDEGGER LORENZ
IGLER HERMANN

2.5.15

26. Tablica na steli między nagrobkami 61 i 62.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

SCHULZ GOTTHELF
JELITTE JOHANN
MANCZAK THOMAS
PAPPROTH MAX

PREUSS. INF. RGT. 46

KAZMIERCZAK ANTON
1915

27. Tablica na steli między nagrobkami 64 i 65.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

SCHWAB VZFLDW.
ZEILINGER HEINRICH
HORN FERDINAND
GABRIEL ANDREAS
ZILLOBER ALOIS
VOGEL JOHANN

2.5.15

28. Tablica na steli między nagrobkami 65 i 66.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BENDER WILHELM
STADLER KARL

PREUSS. INF. RGT. 58

HOFFMANN RICHARD
LAPAWKE AUGUST
LUCZAK ANREAS
TSCHAMMER ARTUR

1915

29. Tablica na steli między nagrobkami 75 i 76.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

GRYSKA KASIMIR

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HASELBERG JOSEF

EIDELSBERGER UTFF.

HOLZER JOHANN

WACHTER MICHAEL

2.5.15

30. Tablica na steli między nagrobkami 78 i 79.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

ZASTROW EMIL

BAYERISCHES INF. RGT. 3

STEINER OTTO

CHRISTL JOSEF

VOLLMANN JOHANN

SCHNEIDER JOHANN

1915

31. Tablica na steli między nagrobkami 79 i 80.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

MACK JOSEF UTFF.

KORKHAMMER GEFR.

NEBAUER MICHAEL

STAUFER KASP. GEFR.

2.5.15

32. Tablica na steli między nagrobkami 88 i 89.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

LANGER ADOLF

WILLMATH JULIUS

PREUSS. INF. RGT. 46

WOLF OSWALD

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HÖRMANN JOSEF

2.5.15

33. Tablica na steli między nagrobkami 90 i 91.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

HESSENBERGER UTFF.

ZIERER JOH. GEFR.

SCHNEIDER WILHELM

SCHWARZ KARL

HAUNSTETTER JOSEF

2.5.15

34. Tablica na steli między nagrobkami 91 i 92.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

BRIECHLE JOHANN

KLEIN JOHANN

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

PYTEL JOSEF GEFR.

SPORTARZ GEFR.

2.5.15

35. Tablica na steli między nagrobkami 100 i 101.

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

KULISCH WILHELM

BAYERISCHES INF. RGT. 3

SALCHER OTTO GEFR.

SCHUSTER PETER

PREUSS. INF. RGT. 46

KOSS FRIEDRICH

STEFAN FRANZ UTFF.

1915

36. Tablica na steli między nagrobkami 103 i 104.

BAYER. PION. BATL. 24

PAULY FERD. UTFF.

DELUP JAKOB UTFF.

HERBERICH GEFR.

VOGEL KARL

IRLE ERNST

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

OBST WILHELM

2.5.15

TABLICE NA NAGROBKACH OFICERSKICH Z KRZYŻAMI M
(w dolnej części cmentarza po stronie prawej)

37. Tablica na grobku 17.

PREUSSISCHES
INF. RGT. 58
VON WOYSKY
LEUTNANT
2.5.15

38. Tablica na grobku 19.

PREUSSISCHES
INF. RGT. 46
DÜNNBIER HEINRICH
OFFZ. STELLV.
2.5.15

39. Tablica na grobku 20.

PREUSSISCHES
INF. RGT. 46
VOGT GEORG
LEUTNANT
2.5.15

40. Tablica na grobku 21.

PREUSSISCHES
INF. RGT. 46
MITAN ULLRICH
LEUTNANT
2.5.15

41. Tablica na grobku 22.

BAYER. INF. RGT. 3
JÄCKLE KARL
VIZEFELDWEBEL
2.5.15

Opracowanie:

Izabela CHLOST

Jerzy DROGOMIR

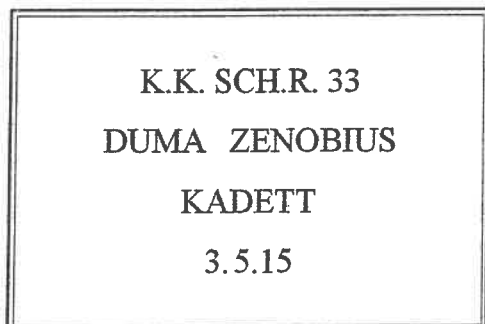
Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

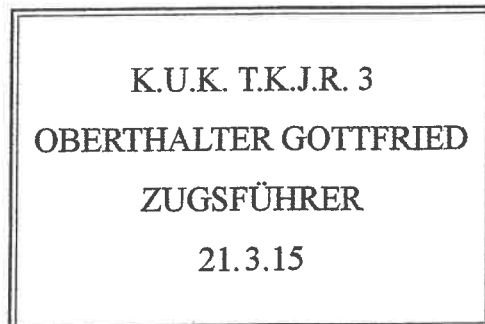
I. Na nagrobki z krzyżami typu M i Ψ na tarasie I.

Załącznik 4.

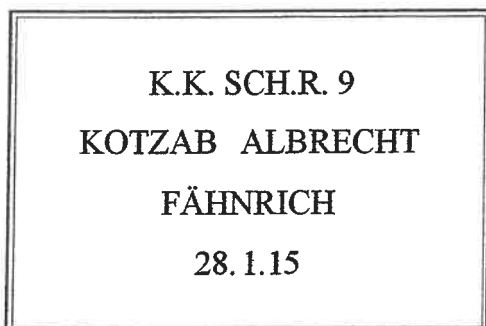
Wzór 1, grób nr 1.

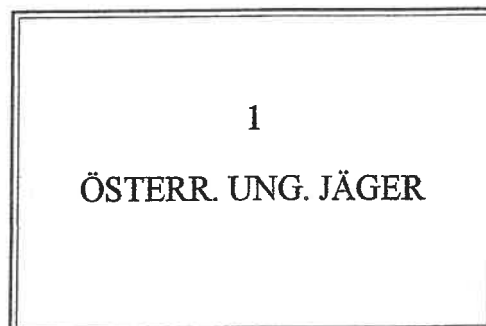
Wzór 2, grób nr 2.

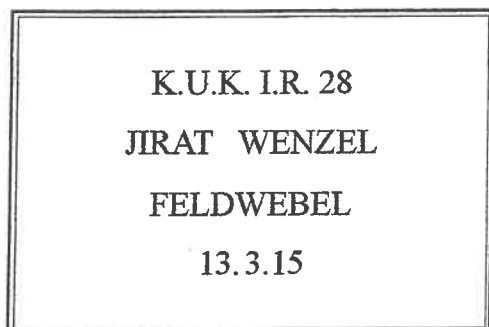
Wzór 3, grób nr 5.

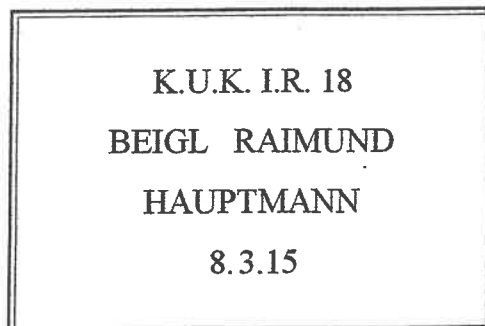
Wzór 4, grób nr 6.

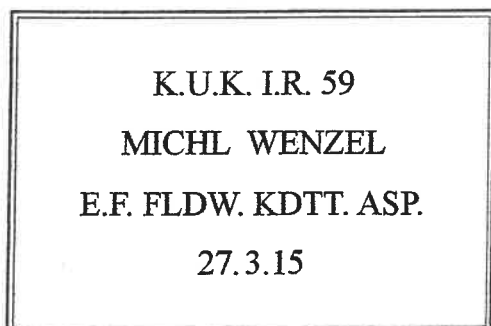
Wzór 5, grób nr 7.

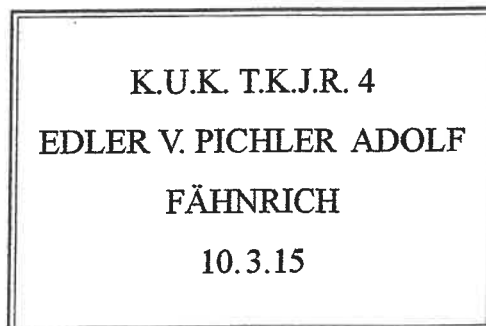
Wzór 6, grób nr 8.

Wzór 7, grób nr 9.

Wzór 8, grób nr 10.

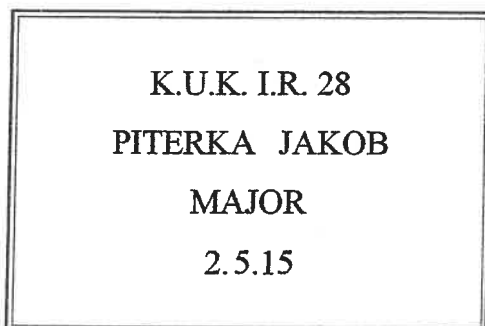

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

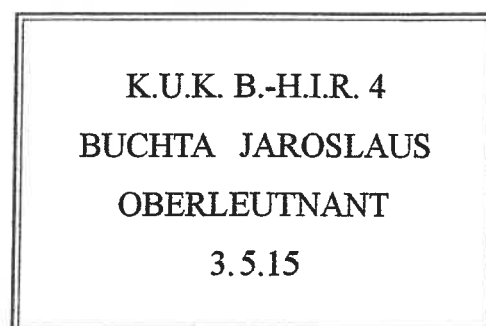
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

I. Na nagrobki z krzyżami typu M i Ψ na tarasie I.

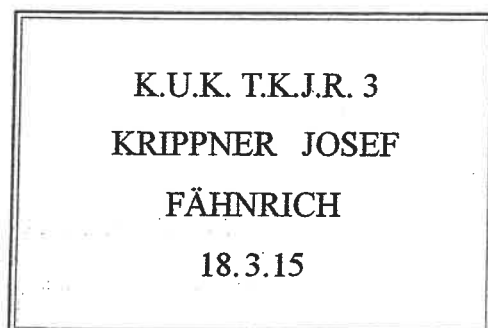
Wzór 9, grób nr 12.

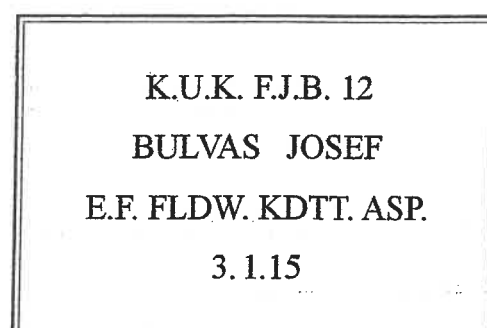
Wzór 10, grób nr 13.

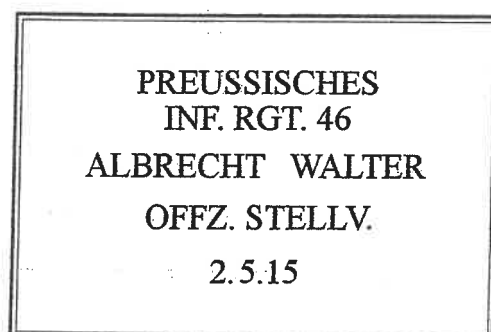
Wzór 11, grób nr 14.

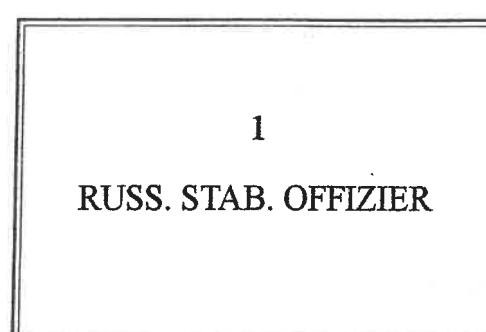
Wzór 12, grób nr 15.

Wzór 13, grób nr 16.

Wzór 14, grób nr 23.

Wykonanie oraz rozmieszczenie nadlewek
do mocowania, zgodnie z opisem dokumentacji.

Wymiary tablic:

prostokątne poziome 15x24 cm.

Uwaga! Tablica na nagrobek wzór 14, ze względu na małą szerokość
nagrobka powinna mieć wymiary 15x 22 cm.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

Wzór 15, grób nr 4, stela 4/1.

Wzór 16, grób nr 4, stela 4/2.

Wzór 17, grób nr 4, stela 4/3.

Wzór 18, grób nr 11, stela 11/1.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

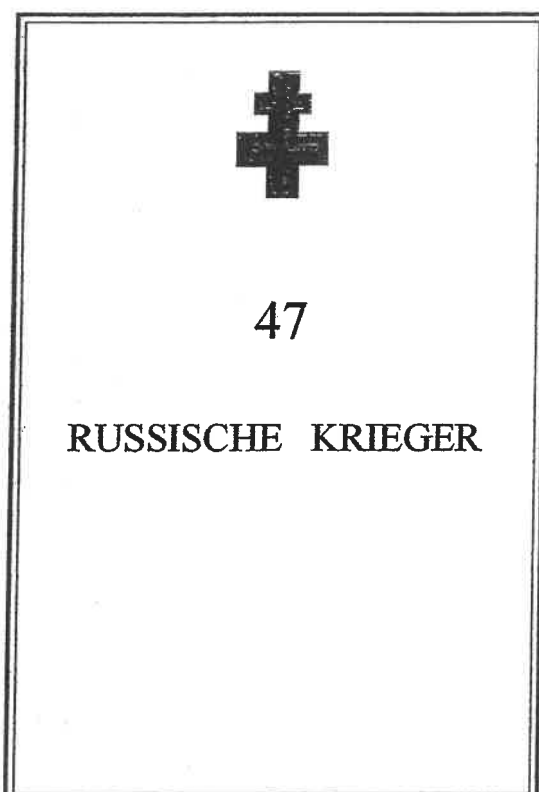
Wzór 19, grób nr 11, stela 11/2.

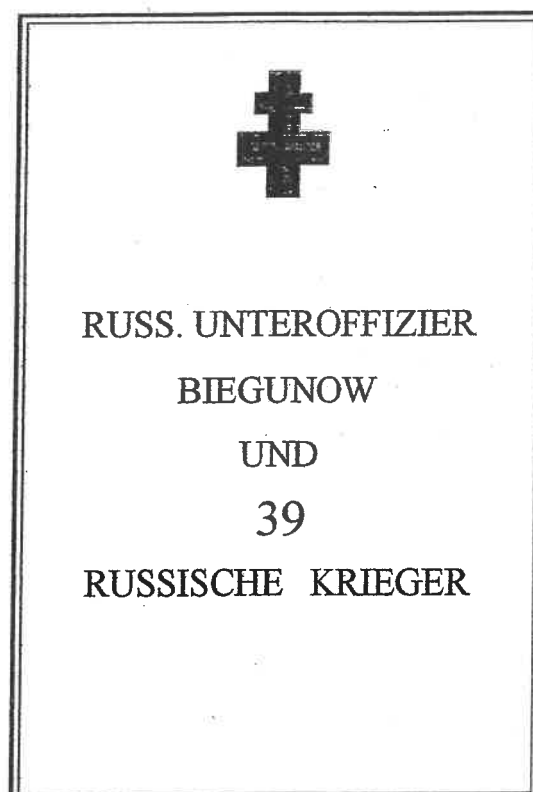
Wzór 20, grób nr 11, stela 11/3.

Wzór 21, grób nr 25.

Wzór 22, grób nr 26.

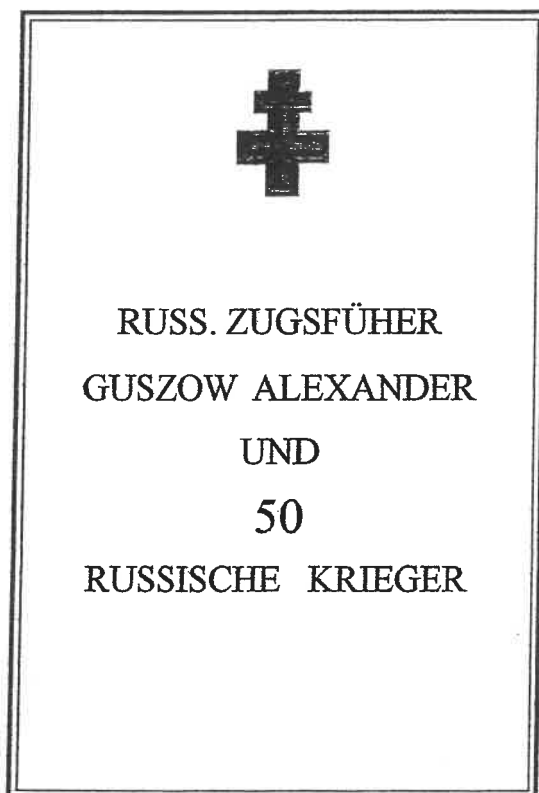

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

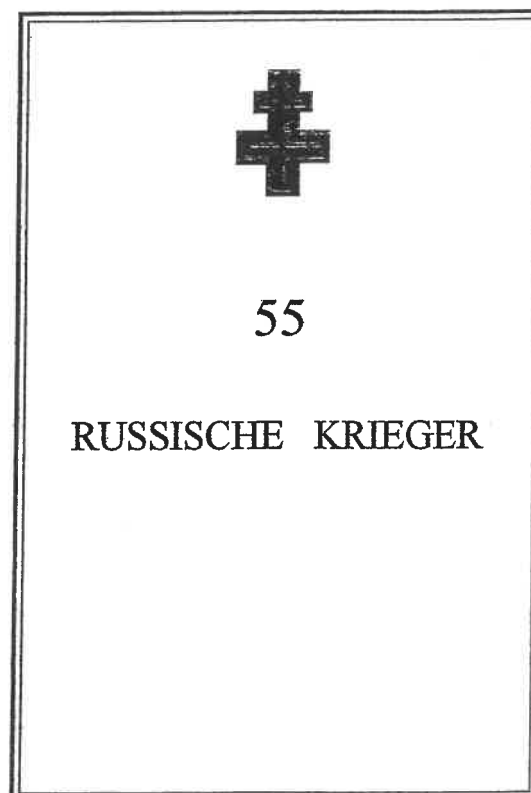
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

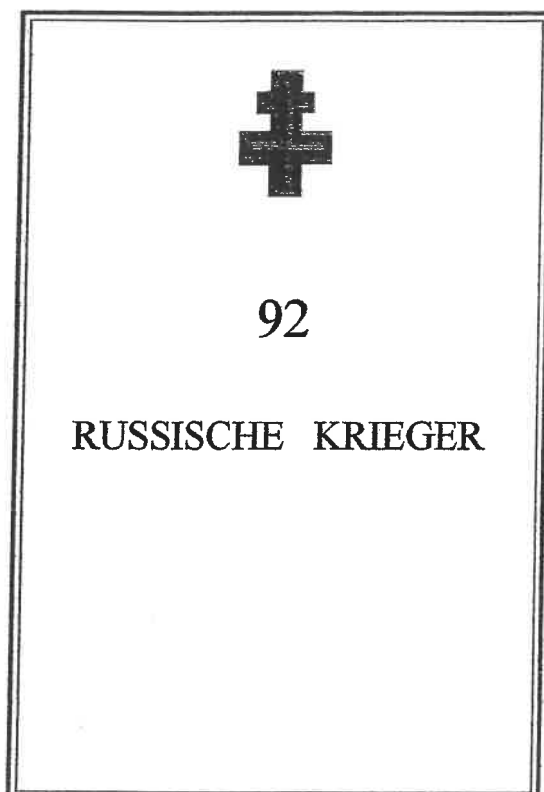
Wzór 23, grób nr 39.

Wzór 24, grób nr 40.

Wzór 25, grób nr 53.

Wzór 26, grób nr 54.

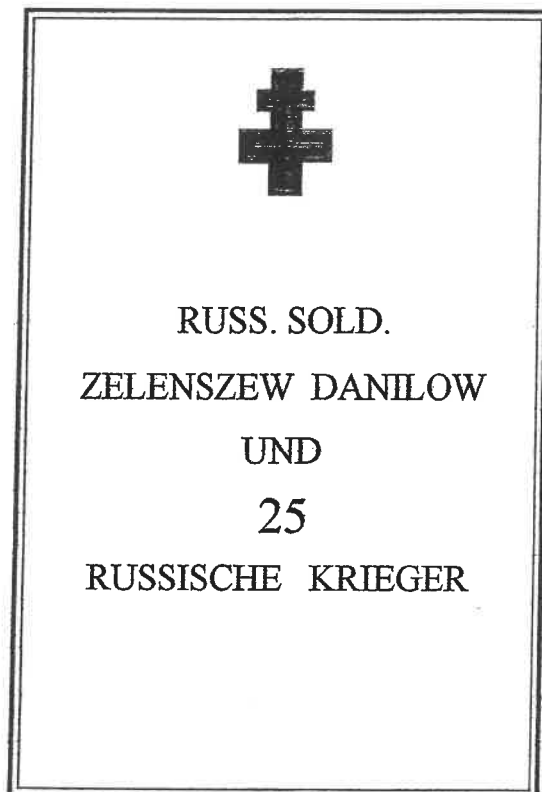

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

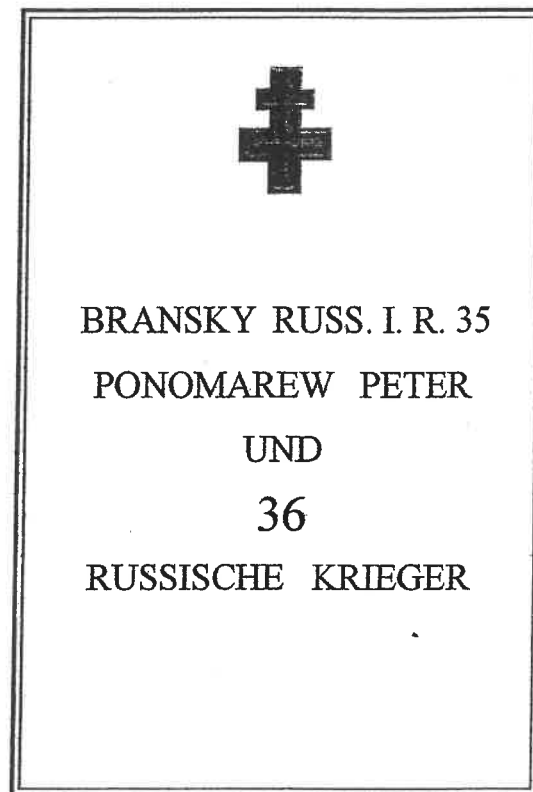
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

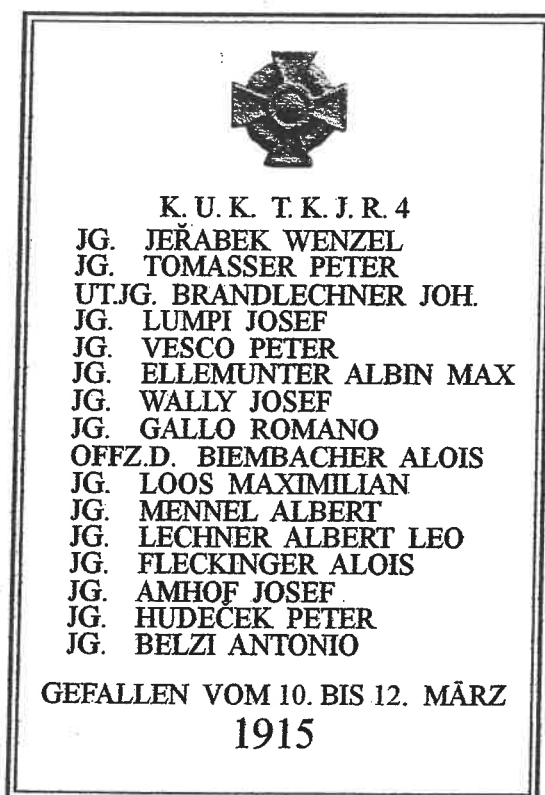
Wzór 27, grób nr 67.

Wzór 28, grób nr 68.

Wzór 29, grób nr 81, stela 81/1.

Wzór 30, grób nr 81, stela 81/2.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

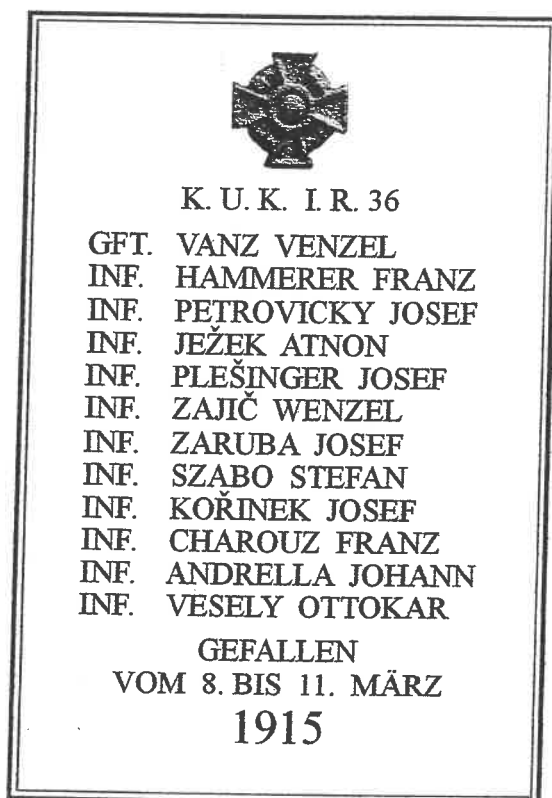
Wzór 31, grób nr 82, stela 82/1.

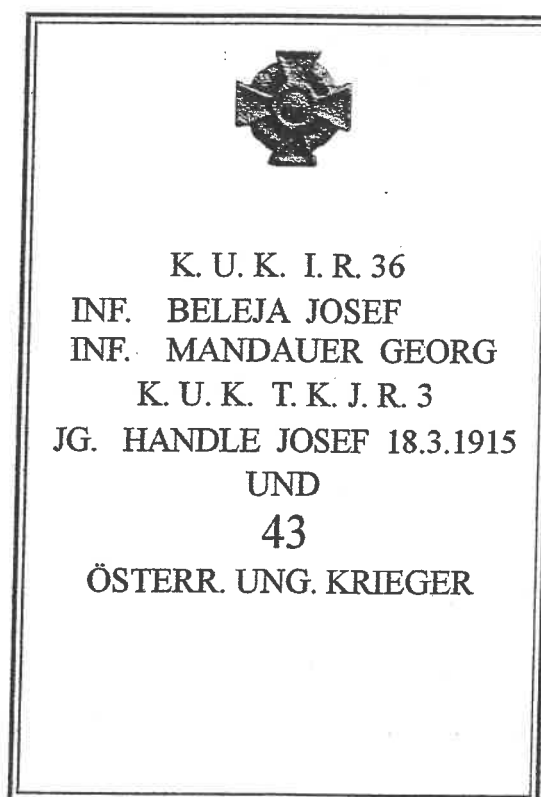
Wzór 32, grób nr 82, stela 82/2.

Wzór 33, grób nr 105, stela 105/1.

Wzór 34, grób nr 105, stela 105/2.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

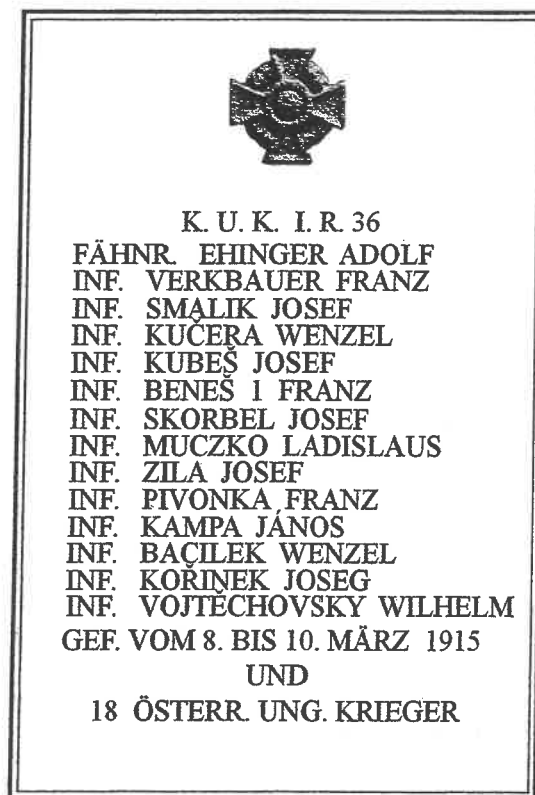
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

II. Na stele typu a

Wzór 35, grób nr 106, stela 106/1.

Wzór 36, grób nr 106, stela 106/2.

Wykonanie oraz rozmieszczenie nadlewów do mocowania, zgodnie z opisem dokumentacji.

Wymiary tablic:

prostokątne pionowe 39,5x60 cm.

III. Na stele typu b

Wzór 37, stela pomiędzy grobami nr 27-28.

Wzór 38, stela pomiędzy grobami nr 28-29.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

III. Na stele typu *b*

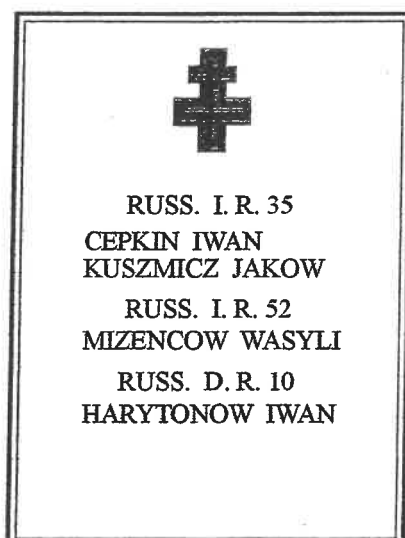
Wzór 39, stela pomiędzy grobami nr 30-31.

Wzór 40, stela pomiędzy grobami nr 31-32.

Wzór 41, stela pomiędzy grobami nr 37-38.

Wzór 42, stela pomiędzy grobami nr 41-42.

Wzór 43, stela pomiędzy grobami nr 42-43.

Wzór 44, stela pomiędzy grobami nr 44-45.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

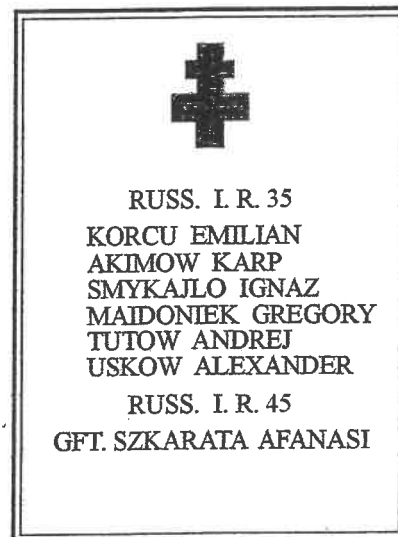
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

III. Na stele typu b

Wzór 45, steła pomiędzy grobami nr 45-46.

Wzór 46, steła pomiędzy grobami nr 51-52.

Wzór 47, steła pomiędzy grobami nr 55-56.

Wzór 48, steła pomiędzy grobami nr 57-58.

Wzór 49, steła pomiędzy grobami nr 59-60.

Wzór 50, steła pomiędzy grobami nr 69-70.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

III. Na stele typu b

Wzór 51, stela pomiędzy grobami nr 71-72.

Wzór 52, stela pomiędzy grobami nr 73-74.

Wzór 53, stela pomiędzy grobami nr 83-84.

Wzór 54, stela pomiędzy grobami nr 86-87.

Wzór 55, stela pomiędzy grobami nr 95-96.

Wzór 56, stela pomiędzy grobami nr 96-97.

Cmentarz wojenny Nr 80 SĘKOWA

Wzory żeliwnych tablic nagrobnych

III. Na stele typu b

Wzór 57, steła pomiędzy grobami nr 97-98.

Wzór 58, steła pomiędzy grobami nr 98-99.

Wzór 59, steła pomiędzy grobami nr 101-102.

Wykonanie oraz rozmieszczenie nadlewek
do mocowania, zgodnie z opisem dokumentacji.

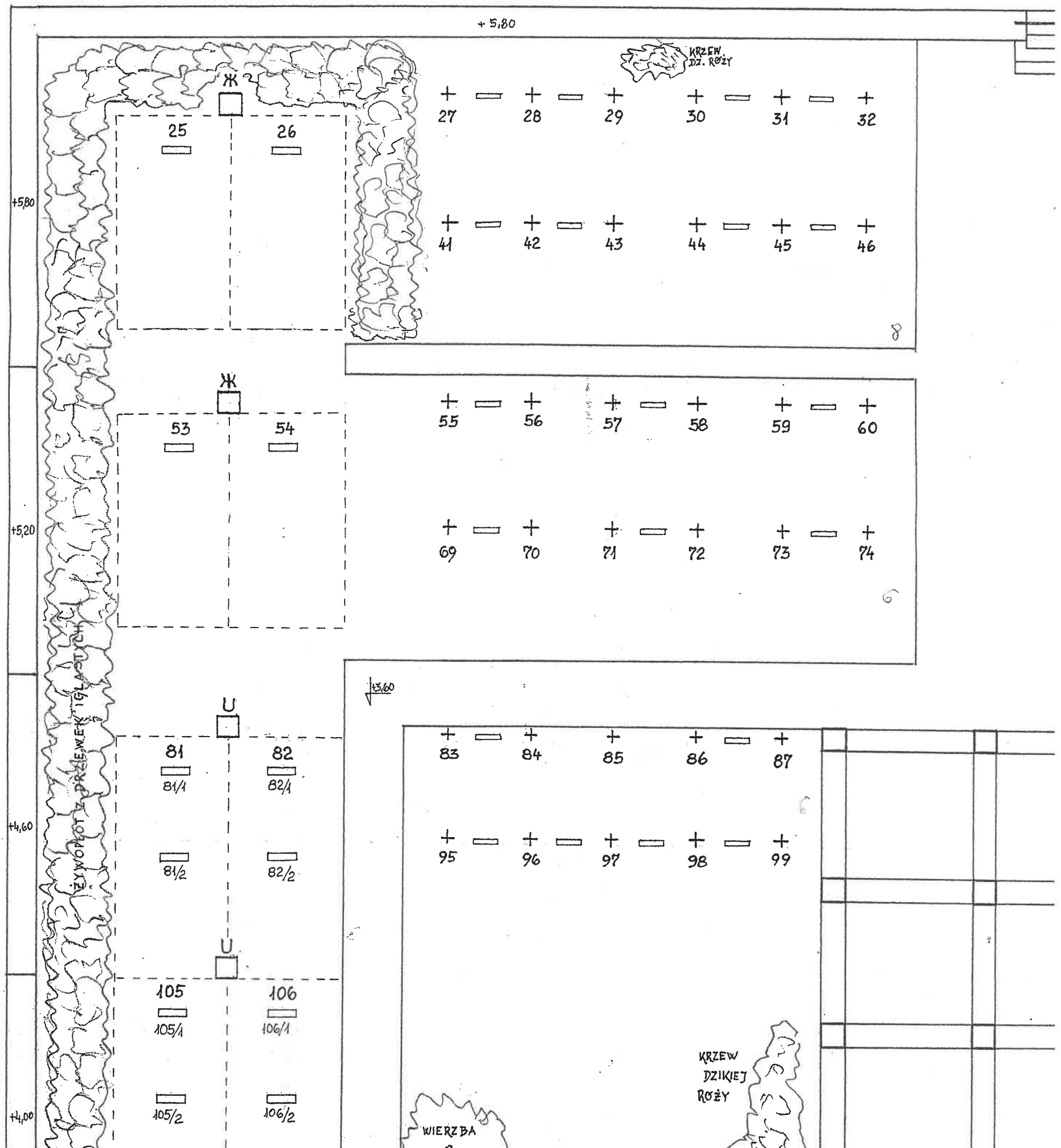
Wymiary tablic:

prostokątne pionowe 29,5x39,5 cm.

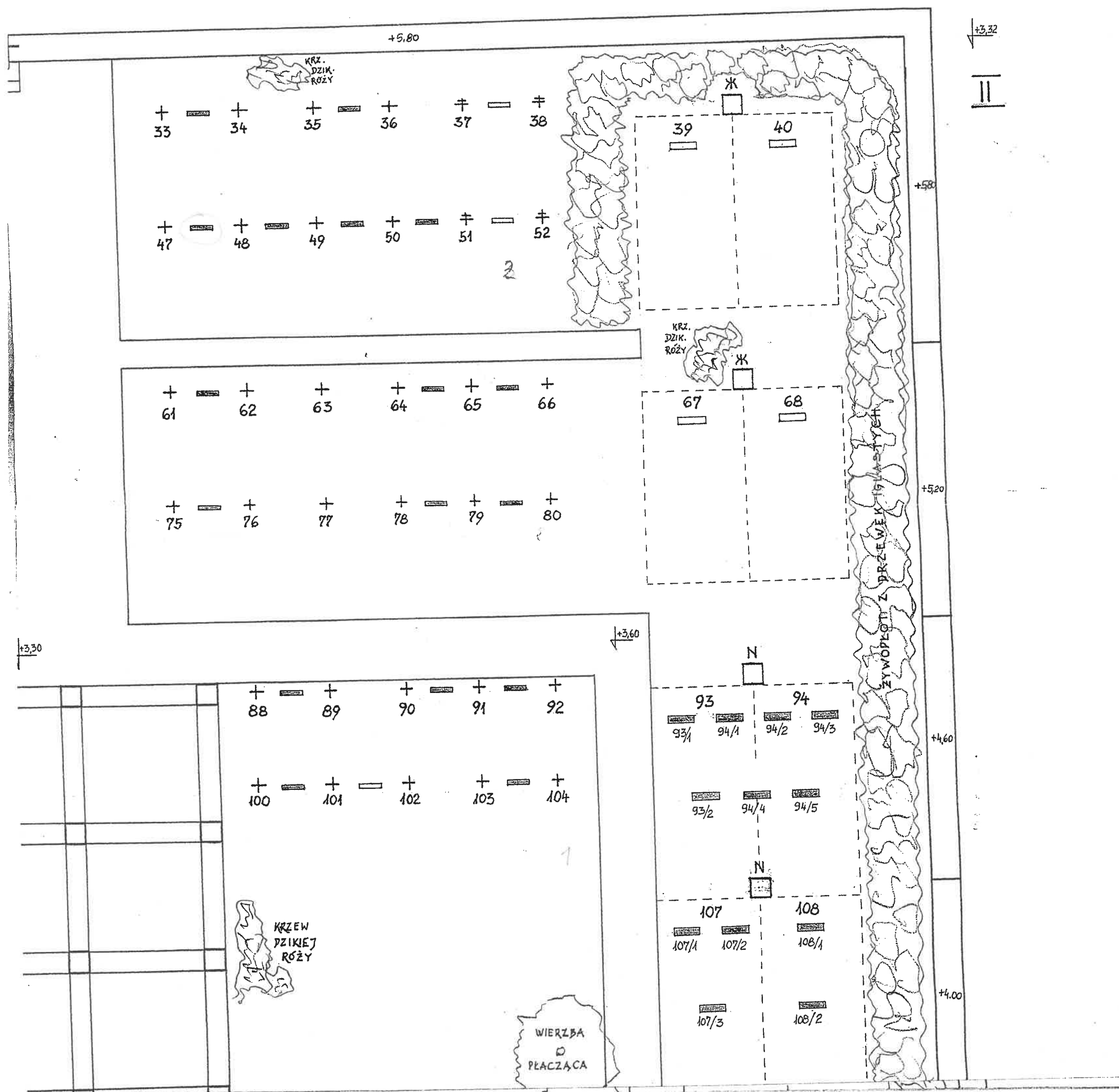
Wzory tablic nagrobnych w oparciu o materiały źródłowe, zachowane w Archiwum Państwowym w Krakowie, zespół akt WUOnGW, sygnatura: GW 41, GW 88 i in. oraz dane z badań terenowych z roku 1985 - 2009, sporządziła:

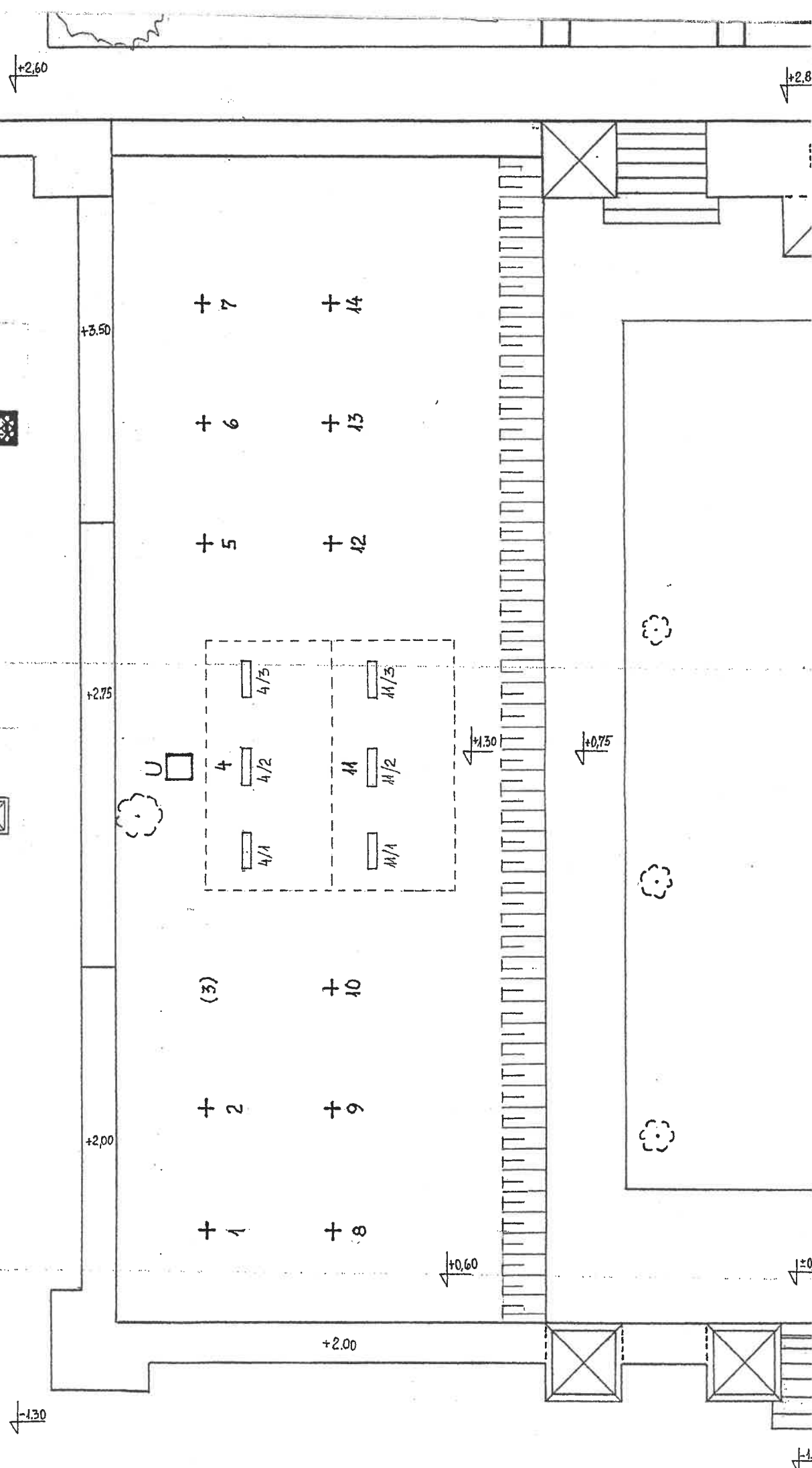
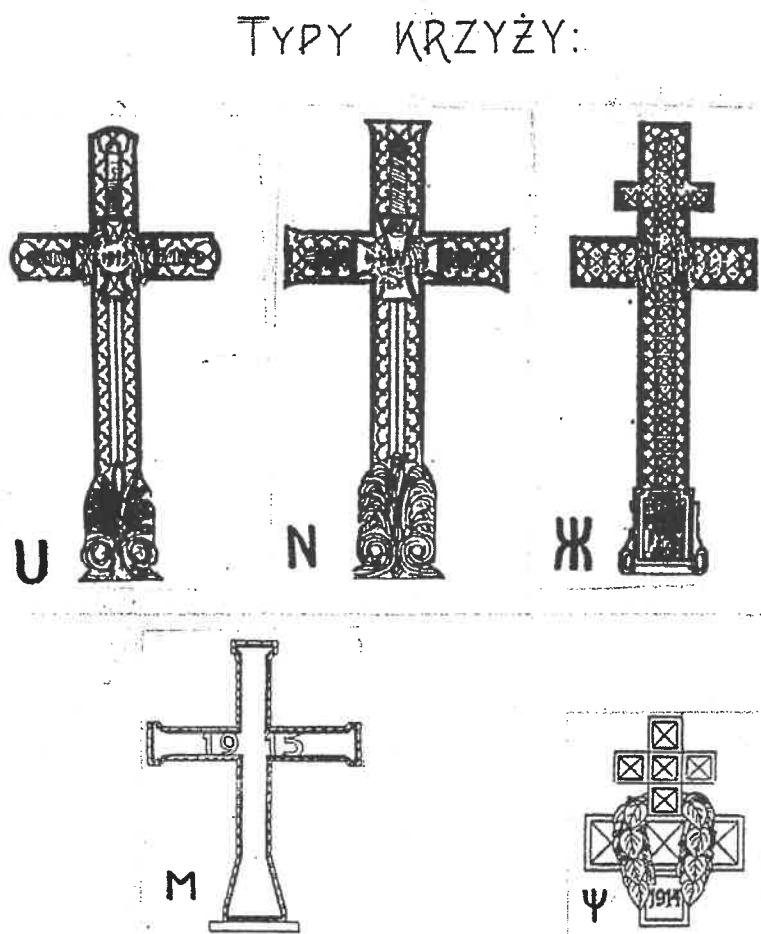
Izabela Chlost

KRIEGER-FRIEDHOF № 80 IN SE

OWA

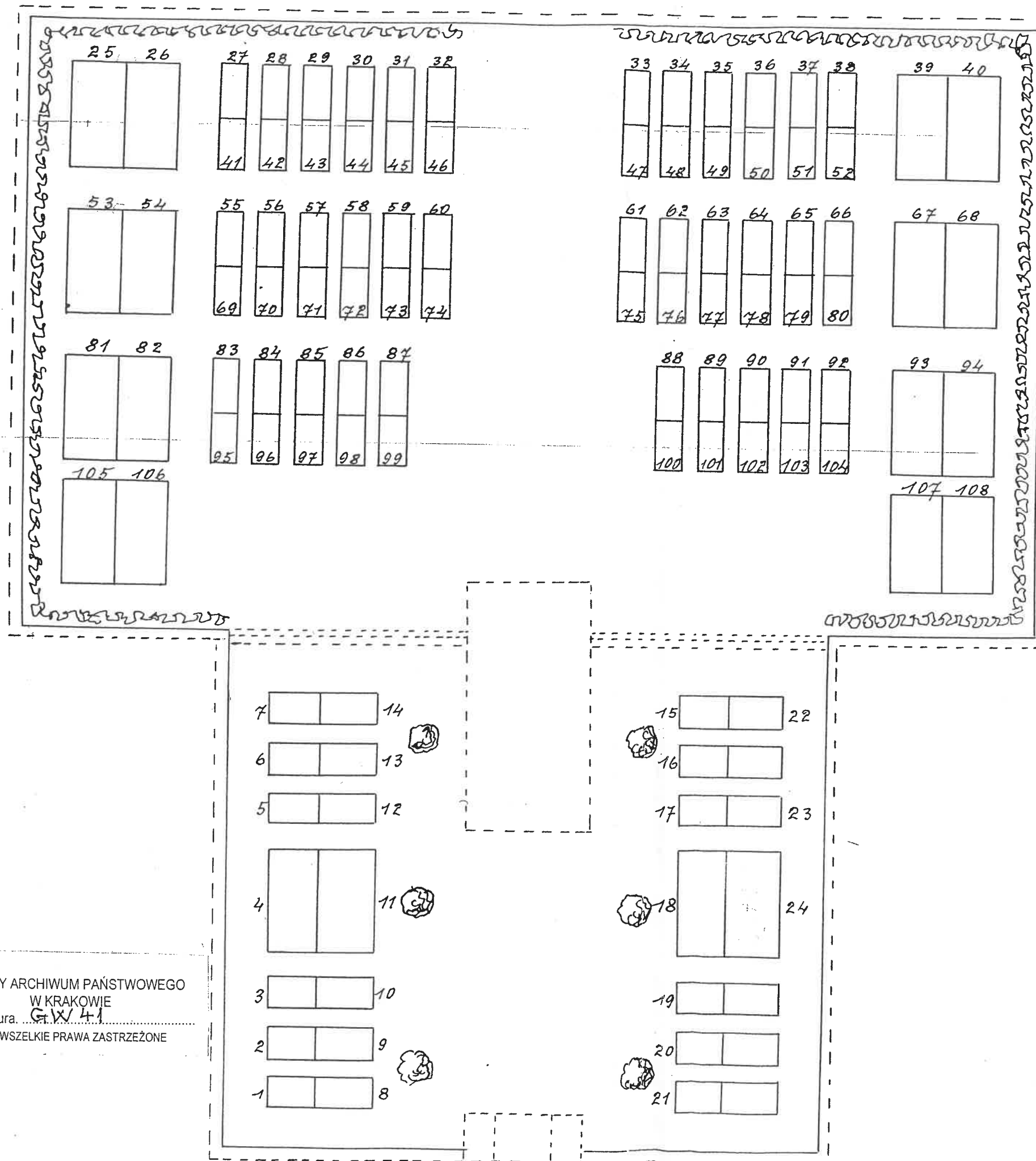

MASSTAB 1:100.

Łmentarz wojenny Nr 80. w gminie Łekowa.

Źródło:
ZBIORY ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO
W KRAKOWIE
sygnatura. G. W. 4.1
WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

Nr grobu	R.	N.	R.
8	1		
9	1		
10	1		
11	47		
12	1		
13	1		
14	1		
15	1		
16	1		
17	1		
18	47		
19	56		
20	1		
21	1		
22	1		
23	58		
24	44		
25	47		
26	31		
27	40		
28	40		
29	2		
30	2		
31	4		
32	2		
33	2		
34	4		
35	2		
36	2		
37	2		
38	2		
39	2		
40	2		
41	2		
42	2		
43	2		
44	2		
45	2		
46	2		
47	2		
48	2		
49	2		
50	2		
51	2		
52	2		
53	2		
54	2		
55	2		
56	2		
57	2		
58	2		
59	2		
60	2		
61	2		
62	2		
63	2		
64	2		
65	2		
66	2		
67	2		
68	2		
69	2		
70	2		
71	2		
72	2		
73	2		
74	2		
75	2		
76	2		
77	2		
78	2		
79	2		

Nr grobu	R.	N.	R.
65	4		
80	4		
66	4		
67		26	
68		37	
25		47	
26		40	
41	5		
27	5		
42	7		
28	5		
43	2		
29	5		
44	7		
30	3		
45	2		
31	4		
46	7		
32	5		
47	4		
33	4		
48	4		
34	2		
49	3		
35	2		
50	9		
36	3		
51		5	
37		2	
52		2	
38		2	
39		51	
40		55	
61	1		
100	2		
19	1		
20	1		
21	1		
1	1		
5	1		
13	1		
16	1		
103	5		
62	2		
77	1		
63	2		
15			
Razem	467	373	360

Załącznik